

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'Aho	Tusite, 20 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 6/2024 FAKATAHA ‘A E
FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Tusite 20 Fepueli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		LAO FAKAANGAANGA & NGAahi TU’UTU’UNI:
	4.1	Fika 10/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023 (Te’eki ke paloti ‘a e lau tu’o tolu)
	4.2	Tu’utu’uni Fika 2/2024: Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023 (‘Aho 13.2.2024: Fakatatali ke tufa mai ‘a e Tefito ‘i Tu’utu’uni ki he Hou’eiki Memipa ke tokoni ‘i hono alea’i ‘o e ngaahi fakatonutonu ni)
Fika 05		LIPOOTI KOMITI:
	5.1	Fika 1/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Launga'i 'o e Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 'e he 'Eiki Palemia (‘Aho 13.2.2024: Fakatatali ke me’a mai ‘a e ‘Eiki Palemia, ‘a ia na’a ne fakahoko ‘a e launga)
Fika 06		KOMITI KAKATO:
Fika 07		Lipooti Komiti:
	7.1	Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa’anga fekau'aki mo e ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22
Fika 08		Ngaahi Tu’utu’uni:

	8.1	Tu'utu'uni Fika 4/2024: Tu'utu'uni Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023 (<i>'Aho 13.2.2024: Na'e fakatatali 'i he kole 'a e Pule'anga</i>)
--	-----	--

Fika 09	9.1	Fokotu'u Faka-Fale Alea: Fika 3/2023: Ke Fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau'aki mo e fili fakalukufua 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai (<i>Fakafofonga Tongatapu 4</i>)
---------	-----	--

Fika 10		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'ATITA & LIPOOTI 'A'HI:
---------	--	---

	10.1	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	10.2	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023
	10.3	Potungaue Toutai 2022/2023
	10.4	Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2022/2023
	10.5	Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
	10.6	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	10.7	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14
	10.8	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16
	10.9	'Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu fika 2</i>)
	10.10	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	10.11	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	10.12	Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	10.13	Potungaue MEIDECC 2022/2023
	10.14	Potungaue Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022
	10.15	Potungaue Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
Fika 11		NGAAHI NGAUE 'OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE 'ASENITA (KOMITI KAKATO):
	11.1	Tu'utu'uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023 (<i>'Aho 13.2.2024: Fakatatali 'i he kole 'a e Pule'anga</i>)
Fika 12		NGAAHI NGAUE 'OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE 'ASENITA

		(FALE ALEA):
	12.1	Fika 1/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila (<i>'Aho 13.2.2024: Fakatatali ke me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Fili, Fakafofonga 'o Tongatapu 2, mei he folau faka-Fale Alea</i>)
	12.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited) (<i>'Aho 15.2.2024: Fakatatali ke toki aofangatuku fakataha mo e Lipooti Fika 1/2024 – Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila</i>)
Fika 13		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 14		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	10
Lotu	10
Ui ‘a e Fale	10
Poaki.....	10
Me‘a ‘Eiki Sea	10
Lao fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Fakamo‘oní (2023)	11
Fokotu‘u t̄anaki fo‘ou ‘Eua 11 ki he Kupu 126(1).....	11
P̄aloti ‘o ‘ikai tali e fokotu‘u ‘a ‘Eua 11	12
P̄aloti ‘o tali lau Lao Fakaangaanga Fika 2 ki he Fakamo‘oni 2023	12
Fakama‘ala‘ala Pule‘anga ‘i he Tu‘utu‘uni Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule‘i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023	13
Fokotu‘u pea tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Tu‘utu‘uni Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule‘i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023	15
Lipooti e Fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea Fekau‘aki mo e Lāunga‘i ‘o e Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 ‘e he ‘Eiki Palēmia	15
Talateu e Lipooti fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu & Monū‘ia Fale Alea.....	16
Ngāue na‘e fakahoko ‘e he Komiti.....	17
Ngāue ‘a e Komiti ki he Lāunga fika 4/2024	20
Fokotu‘u ke tukuhifo Lipooti Fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea ki he Komiti Kakato.....	25
Monuka Kupu 108 (1) (b) & Kupu 3 e Tohi Tu‘utu‘uni Fale Alea	26
‘Ikai pou pou‘i fokotu‘u tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lipooti ‘a e Komiti	26
Fokotu‘u ke toki tu‘utu‘uni Sea ke vakai‘i Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘a e Falé ‘e ha Komiti.....	27
Fehu‘ia ha faingamālie ke ‘oange ha tali e tokotaha na‘e lāunga‘i.....	28
Kole ke meesi faitu‘utu‘uni fekau‘aki mo e Fakafofonga Tongatapu 7	31
Kole ha fakamolemole ‘a e Fale Alea ke hakeaki‘i melino mo e uouongataha	32
Fokotu‘u ke p̄aloti e Falé he fokotu‘u mei he Lipooti e Komiti.....	33
Tui na‘e totonu ke ‘oange faingamālie Fakafofonga Tongatapu 7 ke fakamatala ki he taumu‘a e lea na‘a ne faí.....	36
Fokotu‘u ki he Sea ke faitu‘utu‘uni pea hilifaki ha tautea ‘o Tongatapu 7 he kuo kakato ngaue Komiti	37
Kole Tongatapu 10 ki he Palēmia ke fakamolemole‘i pē ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7	39
Faka‘amu Tongatapu 7 na‘e ui ia ‘o faka‘eke ‘e he Komiti.....	40
Laumālie na‘e ma‘u ‘e Tongatapu 7 na makatu‘unga ai ‘ene fai lea ta‘etaau ki he Palēmia.....	40
Taukave Tongatapu 7 na‘e ‘ikai ke lea fakafo‘ituitui ki he Palēmia.....	41
Tokanga Pule‘angá ke faka‘apa‘apa‘i Tu‘utu‘uni Ngāue ‘a e Falé	42
Kole fakamolemole ‘a Tongatapu 7 ki he ‘Eiki Palēmia mo e Fale Alea.....	45

Alea'i fokotu'u 'Eua 11 ke 'ave Lipooti fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu ki he Komiti Kakato.....	46
Pāloti 'o 'ikai tali fokotu'u 'a 'Eua 11	47
Fokotu'u ke paloti'i fakalukufua e ngaahi Fokotu'u mei he Lipooti 'a e Komiti.....	49
Pāloti 'o tali ngaahi fokotu'u 'i he Lipooti fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	49
Lipooti Fika 3/2023 Komiti Pa'anga Fale Alea fekau'aki mo e 'Atita Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22.....	50
Lipooti Fika 3/2023 Komiti Pa'anga Fale Alea fekau'aki mo e 'Atita Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22.....	51
Fehu'ia faikehekehe he palanisi pa'anga fakalalakaka mo e toenga pa'anga he ngaue fakalalakaka	51
'Ikai ha toe kehekehe he fika pa'anga tatau 'i he ngāue 'atita ki he 'akauni fakalukufua Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2022/23.....	52
Lolotonga lele ngāue ke lau Pule'anga 'ene ngaahi koloa	53
Kole ke fakakau mai he patiseti hoko 'a e palanisi tonu ange ki he koloa pule'anga	54
Fehu'ia aleapau Pule'anga mo e Kautaha <i>City Assets</i>	54
Tali Pule'anga kei fai ngāue fakalao ke fakapapau'i tu'unga 'i ai nō ngaahi kautaha kau ai <i>City Assets</i>	55
Kau mo e nō Kautaha <i>Sea Star</i> feinga Pule'anga ke fakapapau'i hono tūkunga.....	56
Lava Pule'anga 'oku ngofua pe fenō'aki ngaahi kautaha pisinisi Pule'anga.....	56
Tokanga 'Eua 11 ki he totongi Poate 'Uhila Pa'anga Monū'ia & Vāhenga Mālōlō kau ngāue	60
Tokanga 'Eua 11 ki he totongi Poate 'Uhila Pa'anga Monū'ia & Vāhenga Mālōlō 'i Tisema 2020	60
Tali Tongatapu 5 ki he nō Kautaha 'Uhila ke fakatau 'aki Kautaha <i>Home Gas</i>	61
Tali Tongatapu 5 ki he totongi pa'anga monū'ia & vāhenga mālōlō Poate 'Uhila <i>TPL</i>	62
Fehu'ia Tongatapu 4 e 'uhinga 'o e "kupu fekau'aki" 'i he'ene hā Lipooti 'Atita – peesi 27.63	
Tokanga ki ha lisi fekau'aki, ngaahi fengaue'aki fakapisinisi kotoa, ngaahi monū'ia fakapa'anga kau taki Pule'anga	63
Te'eki tukumai mei he Pule'anga lisi 'o e ngaahi kupu fekau'aki mo aleapau	64
'UHINGA FIEMA'U HE 'ATITA 'A E LISI FEKAU'AKI E PULE'ANGA KO E KONGA PE IA 'ATA KITU'A E NGĀUE	65
Tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u mo e anga e founa lipooti 'a e 'Atitá.....	69
Fakama'ala'ala Mnisita Pa'anga he lisi fekau'aki fiema'u he 'Atita mei he Pule'anga	70
Hounga ki Tongatapu 4 & pou pou peseti 100 ki he founa ngāue fakatauhitohi fokotu'u mai he 'Atita	73
Fehu'ia 'Eua 11 tu'unga a'u ki ai alea fakatau <i>MV Tongiaki</i> mo e <i>MV Niuvākai</i>	73
Tali Pule'angá fekau'aki mo e <i>MV Tongiaki</i> mo e <i>MV Niuvakai</i>	74
Fehu'ia 'Eua 11 'a e nō Letio Tonga na'e fakahoko.....	76
Fehu'ia 'Eua 11 'a e kupu he laó 'oku lava ngaahi <i>public enterprise</i> ke nō mei he Pule'angá .	77
Fakama'ala'ala Pule'angá fekau'aki mo e nō 'oku fakahoko Pule'angá ki he ngaahi kautaha	78

Fehu'ia Tongatapu 1 ngaahi ngāue kehe na'e totongi mei he nō <i>TBC</i>	79
Fokotu'u na'a lava tokoni tā fakafoki <i>TBC</i> nau nō ki he pule'anga 'aki 'enau fakamafola feme'a'aki Fale Alea	79
Tokanga Tongatapu 4 'ikai ha fakamo'oni 'i ai 'inasi Pule'angá mei he ngaahi kautahá kau ai Lulutai <i>Airline</i>	80
Tali Pule'angá ki he tokanga ki ai 'a Tongatapu 4 fekau'aki mo ha 'inasi Pule'anga he Lulutai	81
Kelesi.....	83

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 20 Fepueli 2024

Taimi: 1020-1035 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau kamata’aki e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau fakataha e Hou’eiki hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki.) ...

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afíó pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Tūsite 20 ‘o Fepueli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí & Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Gratten Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘o e taliuí.

Poaki

Ko e poakí, kei hoko atu e poaki folau e ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, poaki mai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku, kei hoko atu e poaki folau faka-Fale Alea ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, poaki me’a tōmui mai ‘a Mateni Tapueluelu, poaki folau faka-Fale Alea ‘a Dulcie Elaine Tei. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono uí ‘oku ‘i ai e tui ‘okú ne me’a tōmui mai pe ‘Eiki Sea, mālō.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘ene ‘Afíó Tama Tu’í Tupou VI kae ‘uma’ā e ta’ahine Kuini mo e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā Kapinetí. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga kakaí.

Hou’eiki na’e toloi mai e Falé mei ‘aneafi koe’uhí ko e kei toe ‘etau ngāué fakatatau ki he tohi māhina ‘a e Fale Aleá tau kei fakataha pe he uiké ni. Ko ena mou me’a hifo pe ki he ‘etau ‘asenitá ‘oku peesi ‘e 3. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa hē he pongipongí ni Hou’eiki tau hoko atu pe ki he ‘etau ngāué ‘oku ‘osi hā atú ‘a ia ‘oku tānaki atu ‘a e 4.2. Ko e tu’utu’uni Fika 2 (2024) Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) na’e fakatatali eni ke tufa atu ‘a e kāsete na’e ‘osi ‘oatu pe ‘aneafi ke mou me’a ki ai.

Pehē foki ki he fika 8.1 ko ē ‘etau ‘asenitá na’e toloi ki he me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ko eni kuo foki mai ‘o hangē pe ko e fika 7.1 ko ē ‘asenitá fekau’aki pea mo e ngāue ‘atitá. Na’e toloi kae ‘oleva kuo foki mai e Minisitā Pa’anga, ‘a ia ko e tu’unga pe ia ‘oku ‘i ai ‘etau ‘asenitá Hou’eiki. Tau hoko atu pe ‘etau feme’a’akí ‘i he Lao fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Fakamo’oní (2023). Ko e tu’unga na’e ‘i ai na’e fai e feme’a’aki ki ai hili hono lau tu’o 3, ‘a ia ko e faingmālie faka’osi pe eni Hou’eiki ke ‘omai ho’omou ngaahi fakatonutonu, fokotu’u mai ki he Falé tali e ta’etali.

Lao fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Fakamo’oní (2023)

Fakatokanga atu Hou’eki kapau ‘oku ‘i ai ha’amou fakatonutonu, ‘oua te mou toki tuku mai ki he Falé ke ne fakakaukau’i atu ho’omou ngāué mo ‘omai ‘a e fakatonutonu ‘oku fokotu’u ki he Falé kae vave ‘etau ngāué. ‘A ia ko e fakamanatu atu pe ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 eni ki he Fakamo’oni Na’e ‘osi fakamalanga’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā Laó pea na’e ‘osi fai e feme’a’aki ai e Komiti Kakató, toe pe eni ke pāloti hono lau tu’o 3. ‘Eua 11

Fokotu’u tānaki fo’ou ‘Eua 11 ki he Kupu 126(1)

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na pea tapu pea mo e Hou’eiki e Falé. Na’e ‘i ai foki e ki’i fokotu’u na’e fai ‘aneafi ke tānaki atu ki he Kupu 126 Kupu (1). Ha fa’ahinga makatu’unga pe ko u tui pe ‘i he lea fakapapālangí ko ha toe me’a makehe pe ko ha *exception* ke fai ki ai ha tokanga ‘o hangē hano fakahaofi pe ha tu’unga ‘e a’u ki ai e fakatonutonu fakalaó. ‘Oku ‘i ai pe ha ki’i malu’i ke toe ‘omai ha faingamālie ‘o e me’a ko ē na’e talanoa ki ai e Kupu 126 kimu’á ke toe ‘omai mu’a ha fakamo’oni tokoni. Ke fakapapau’i pe ha fakamo’oni ha kaungā hia. Pea na’e tuku atu ki he ...

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tuku hake e fakatonutonu ko ia

Taniela Fusimālohi: Fakatonutonu ko iá ‘aneafi ke me’a pe ki ai e Falé pea ko u tui ne fai pe fakatonutonu ia ko ia he laumālie lelei. Pea ko u tui ‘oku ‘i ai pe hono ‘uhinga lelei ke fai ki ai ha vakai ‘a e Falé ni. He ko u tui na’a toe ‘i ai pe ha Mēmipa ‘o e Falé ni ‘e fie tānaki mai ke fai ha’ane fakamamafa ki he fakatonutonu ko ia na’e tuku atu ‘e he motu’á ni ‘aneafi, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11. ‘I ai pe poupou kapau ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha tānaki te u kole atu ke tau pāloti he fokotu’u ko ení.

Pāloti ‘o ‘ikai tali e fokotu’u ‘a ‘Eua 11

Ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u ‘a ‘Eua 11 ke tākaki e fakalea ko ení ki he Kupu e Lao Fakaangaanga ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi ...

<010>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 8.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘a ‘Eua 11, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 13.

'Eiki Sea: ‘I he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke tali e fokotu’ú.

Pāloti ‘o tali lau Lao Fakaangaanga Fika 2 ki he Fakamo’oni 2023

Tau hoko atu leva ki hono pāloti hono lau tu’o tolu e Lao Fakaangaangá. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Fakamo’oní, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o e Lao Fakaangaangá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7.

'Eiki Sea: Me’a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu foki ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki e tēpile ‘o e Fakafofonga Hou'eiki, fakatapu atu kia Tevita Fatafehi mo e Fakafofonga Kakaí, fakatapu atu foki ki he 'Eiki Palēmia mo e kau Hou'eiki Minisitā. 'Eiki Sea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ‘i hono tali ‘a e lao ko ení. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e lao ko

eni ki he ngaahi maliuliu ‘a e taimi mo hono ngaahi angá 'Eiki Sea. Fu’u fiema’u ‘aupito e fonuá ‘a e lao ko eni ke ngaue'aki. Mālō ‘aupito 'Eiki Sea hono talí, fakamālō atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tukuhake he *screen* ‘etau ‘aitemi fika 4.2. 'Eiki Minisitā Pa'anga, tuku atu e faingamālie ke ke fakamatala mai ‘oua toe ‘ova he miniti ‘e nimá kimu’a pea tau lau ‘uluaki.

Fakama’ala’ala Pule’anga ‘i he Tu’utu’uni Lao (Fakatonotonu) ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé kae ‘uma’ā ‘a kinautolu kotoa pē me’a mai ki he fakahoha’a ko eni. Fiefia pē toe kau mai ki he fakataha ‘a e Fale Aleá ‘oku fakahoko ‘i he ‘aho ní.

‘Oatu pē ha ki’i fakama’ala’ala koe’uhí pē ko e Lao ko eni ki he Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia. ‘A ia ‘oku felāve’i foki eni pea mo e tu’utu’uni na’e fakahoko koe’uhí ko e ngaahi hū mai ‘o e ngaahi me’alele na’e laka hake ‘i he ngaahi ta’u ‘e 15 he Lao he Tu’utu’uni motu’á. Pea na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Tu’utu’uni ko eni koe’uhí pē ke faka’atā ange ‘a e tafa’aki ko iá koe’uhí kae hoko atu ‘a e, kae lava ke kei hū mai pē ‘a e ngaahi me’alele ko iá.

Ko e ki’i fai pē ki’i fakama’ala’ala Sea ‘i he, hangē pē ko ē ‘oku mea’i ‘e he Fale Aleá ko e ngaahi, na’e ‘i ai foki e Tu’utu’uni na’e fakahoko koe’uhí ko e fakangatangata hono hū mai ‘o e ngaahi me’alele ‘oku laka hake ‘i he ta’u ‘e 15 pea mo hono ngaahi tu’utu’uni. Ko e ‘uluaki pē ko e fakamatala ki ai, na’e ‘ikai foki ko e Tu’utu’uni ko eni na’e kau kotoa ai ...

<002>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ‘i ai ‘a e ngaahi me’alele kotoa pē, ka na’e ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’alele na’e fai ki ai ‘a e fakangatangata ko eni, pea na’e fakangatangata pē tautautefito ki he ngaahi me’alele faka-fānili na’e hū mai ‘e he ngaahi fānili koe’uhi ko e tokoni pē mei honau ngaahi kāinga, mo honau ngaahi fānili mei muli, ‘u ngaahi fānili. Pea na’e hoko pē ai ‘a e ngaahi, pea a’u mai ki he taimi na’e tō ai ‘a e mahaki faka’auha ko eni ‘a e KOVITI 19, na’e fakatokanga’i ‘e he Potungāue Tute mo e ‘Ekisia ‘a e lahi ‘o e ngaahi me’alele ia ‘oku ‘omai ka ‘oku ‘ikai ke lava ‘o tuku kitu’a koe’uhi pē ko ‘ene maumau’i ‘o e tu’utu’uni ko eni na’e fakahoko.

‘I he a’u mai ko ē ki he taimi ko ia ‘o lava ‘a e ngāue ki hení na’e laka ‘i he me’alele na’e nimangofulu tupu na’e ‘i he malumalu ia ‘o e Kasitomu, Potungāue Kasitomu koe’uhi ko e ‘ikai ke lava ‘o tukuange atu kitu’a ‘a e ngaahi me’alele ko ia. Ko e ngaahi me’alele ia ko eni ko e lahi taha pē ko e ngaahi me’alele ‘a e ngaahi fānili, ka na’e tauhi pē ia ‘e he Potungāue Tute.

Na’e ‘i ai pē foki mo e ngaahi me’alele ko e ngaahi me’alele ‘a e ngaahi kautaha, ‘a e ngaahi kautaha me’alele koe’uhi ko e fetō’aki ko eni ‘i he fakatapatapai ‘o e KOVITI-19 ‘o a’u ia ki he taimi ko eni ke fakahoko ai ‘a e ngāue ko eni kuo ‘osi ‘a e taimi ia ko ē na’e faka’atā ai. Kuo ‘osi ‘a e taimi ia ko eni ke fakahoko ai ‘a e, ‘o ‘ikai ke lava ia ‘o ma’u ‘i he tu’utu’uni ko ia ke fakahoko ‘a e ngaahi me’alele ko ia.

‘A ia na’e fai leva ‘a e fakakaukau ‘a e Pule’anga ke sio mu’a ke vakai mu’a ‘a e tafa’aki ko eni ki hono faka’atā ‘a e tu’utu’uni ia ko eni, ke toe faka’atā pē ‘a e ngaahi me’alele ko ē kuo ‘ova ‘i he ta’u ‘e 15, pea fai leva hono fakakaukau’i fakalukufua mo palani kakato, koe’uhi ko hono tauhi ‘o e ngaahi me’alele ko ia.

‘Uluaki pē ko e ngaahi fāmili tokolahi ‘aupito na’a nau fai ‘a e kole ko eni ki he motu’á ni ke faka’atā ‘enau ngaahi me’alele fakatautaha, ko e uta pē mei he ngaahi fānau, mo e ngaahi fāmili pea ‘oku a’u pē ki he a’u mai ‘a e fa’ahinga ki Fale Alea ni, ko e kole pē ‘a e ngaahi me’alele ko ia. Pea ko e makatu’unga ia, koe’uhi pē ko e ta’efemahino’aki pē ‘i he tafa’aki ko ia mo e ngaahi fāmili ki he taimi ‘o e ngaahi me’alele ko ia.

Na’e kau atu ai pē foki mo ha feitu’u ke tauhi ai ‘a e ngaahi me’alelé, pea na’e fai ‘a e sio pē ki ai he na’e fu’u lahi ‘aupito ‘a e me’alele ‘ikai lava ‘o tauhi ‘e he Potungāue Kasitomu. Pea na’e tupunga mei ai ‘o e fakakaukau ko ia ke ‘i ai ha taimi ke fai ha palani fakalelei koe’uhí ka hoko ha ngaahi me’a ‘i he kaha’u ‘oku lava ‘o tauhi.

Ko hono tolú, pē foki ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’alele ia ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o, ko e tu’utu’uni foki ia ke toe fakafoki ki muli, ka ko e fakamole ki ai mo hono fakahoko ‘oku ‘i he Pule’angá pē ia ke fakakaukau’i ai pea toe fakamole makehe ia.

‘A ia ko e ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea mo e Fale, na’e fai ‘a e fakakaukau ko eni ke toe fai hono siofi hono vakai’i ‘a e, ke tukuange ‘a e tu’utu’uni ko eni kae faka’atā, koe’uhi kae fai hono palani fakalukufua ‘o na ‘o siofaki ki he kaha’u ‘i he ‘ikai ngata ‘i he ngaahi fakangatangá kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi femahino’aki mo e ngaahi fāmili ‘i tu’apule’anga, mo e ngaahi feitu’u lelei ke, ka hoko ha ngaahi me’a pehē ke femahino’aki mo e ngaahi kautaha vaka mo e ngaahi fonua, ‘uhi ko hono hū mai.

‘Oku mahino pē ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e ‘ātakai mo e ngaahi ‘alā me’a pehē ka na’e fai pē sio ki ai ke kau ia ‘i he palani fakalukufua, koe’uhi pē ko e tokangaekina ‘a e tafa’aki pehē, pea ‘i he taimi tatau ke fai ‘a e ngāue ko eni mo femahino’aki ‘i he tafa’aki ko ia. Pea ko ia Sea ko e fokotu’u atu ia, mālō.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki ko eni ‘oku fakamanatu mai ‘e he Kalake ta ko ē na’a mou ‘osi lau ‘uluaki, lau tu’o 2 mo e toenga ko eni ‘i he ‘aho 13 ko eni ‘o Fepueli. ‘I he’ene pehē ko e ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ...Ko ‘etau pāloti pē hono lau tu’o ua, ka na’e makatu’unga hono toloí ko e kole ‘e Tongatapu 4 ke ‘omai e kasete ko ē na’e ‘osi tufa atu ‘aneafi. ‘A ia kapau ‘oku ‘i ai ha’amou fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato pea fokotu’u mai heni pea kapau ‘oku ‘ikai hoko atu hono lau tu’o ua mo hono pāloti, ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e kole pē ke fakama’ala’ala mai ange he koe’uhī ko e ki’i me’a ko ē na’e tufa maí ko e ‘uhinga mai ki he tēpile ‘uluaki, ka na’e fakama’ala’ala mai ia ‘i he me’a ‘ū me’alele pē ko e ‘uhinga pē na’e ‘i hē ka kuo tamate’i ia he lisí. ‘A ia ko e kāsete na’e fika 2 Monite 21 ‘o Sanuali 2008 kae ki’i fakama’ala’ala mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā he ko e ‘uhinga he ‘oku ‘alu hifo e fika ia ko ē ‘i he tēpile ‘uluaki ‘o ngata pē ‘i he valu ka ‘oku

pehē ne tamate'i 'a e 10 ke ki'i fakama'ala'ala mai ange ko e me'a ko ē na'a e fakamalanga mai 'anenai ko e me'á pē ia ko e ngaahi me'alele na'e kau he lisi ka 'oku tamate'i.

'Eiki Palēmia: Kole pē na 'oku Sea tapu mo e ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai pē kapau 'oku ma'u ha *copy* hena ke 'ohake he 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au e *copy* e kāsete ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11.

Fokotu'u pea tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na Hou'eiki Fale Alea ko u fokotu'u pē au ke tukuhifo ki lalo, ko u ma'u 'e au e tatau heni 'o e 2021. 'Oku mo'oni he ko e me'a ko ē na'e tufa mai 'oku 'ikai ke 'asi ai, ka 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni ko ē na'e fai he 2021 'oku 'asi ai e 10. 'A ia kapau 'e tukuhifo ā ki he Komiti Kakato ke tau toki fai ha feme'a'aki ai Sea mālō.

'Eiki Sea: 'I ai ha poupou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 5? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo e Tu'utu'uni Fika 2 e 2024 ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'úfakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he fika 5 'etau 'asenita. 'A ia ko e Lipooti e Komiti Fika 1/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea Fekau'aki mo e Lāunga'i 'o e Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 'e he 'Eiki Palēmia kole eni ki he Kalake ke lau mai e lipooti.

Lipooti e Fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea Fekau'aki mo e Lāunga'i 'o e Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 'e he 'Eiki Palēmia

Kalake Tēpile: 'Aho 16 Sanuali 2024

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea

Lipooti Fika 1/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na kuo maau 'a e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo hono lāunga'i 'a e Fakafofonga 'o e Kakai Ma'ae Vāhenga Fili Tongatapu 7 *Honorable* Paula Piveni Piukala 'a ia ko e Lāunga Fika 4/2023.

Ko e lāunga ni na'e fakahoko ia 'e he 'Eiki Palēmia *Honorable* Hu'akavameiliku 'i Fale Alea he 'aho 7 'o 'Aokosi 2023. Pea tu'utu'uni ai 'e he Feitu'u na 'i he 'aho tatau ke tukuhifo ki he komiti ni 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 113 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni ki ai
Lord Tu'ivakanō

Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu ki he peesi 2 Talateu.

Talateu e Lipooti fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu & Monū'ia Fale Alea

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'a e ngāue 'a e komiti fekau'aki mo hono lāunga'i 'e he 'Eiki Palēmia *Honorable* Hu'akavameiliku Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 7 *Honorable* Piveni Piukala 'i he 'aho Tusite 07 'o 'Aokosi 2023...

<007>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile ...tu'utu'uni ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá Lord Fakafanua 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 113 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga Ngaahi Tu'utu'uni ke tukuhifo ki he Komiti ke nau ngāue ki ai 'o fakatatau pē ki he ngaahi tu'utu'uni.

'I hono tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lāunga ni ki he Komiti, na'a ne toe fakamahino ai 'a e fatongia 'o e Komiti ke vakai'i 'a e feme'a'aki 'o e pongipongi ko iá, pea toki fakafoki ki Fale Alea ke tu'utu'uni aofangatuku ki ai.

2. Tala Fatongia. Ko e ngaahi ngāue 'a e Komiti fekau'aki mo e lāunga ni, na'e fakahoko ia 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 114 'a ia kuo pau ki he Komiti ke ne :

- a) fakatotolo mo fanongo ki he ngaahi fakamo'oni.
- b) fakakaukau'i pē kuo maumau'i ha totonu pē monū'ia pē na'e 'i ai ha anga ta'etau ki he Fale Alea.
- c) lipooti e ola e ngāue 'a e Komiti ki he Fale Alea fakataha mo e ngaahi fokotu'u.

Kuo pau foki ke fatongia 'aki 'e he Komiti 'a hono faka'eke'eke 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e totonu 'a e Fale Aleá, kau atu ki ai pea mo hono vakai'i pē 'oku 'i ai ha tu'unga fe'unga 'o ha ngaahi faka'ilo Faka-Fale Alea fakatatau ki he Tu'utu'uni 176 konga (a).

3. Ko e **Lāunga Fika 4/2023**.

Ko hono lāunga'i eni 'e he 'Eiki Palēmiá Hon Hu'akavameiliku 'a e Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 7 Hon Paula Piveni Piukala Fakafofongá koe'uhí ko 'ene me'a ki he 'Eiki Palēmiá lolotonga e ngaahi feme'a'aki 'i he Fale Aleá 'i he 'aho 7 'o 'Akosi 2023 'o pehē: **“Ko e koloa pē ho'o kuí 'oku ke fa'iteliha ki ai”**. Fakatatau ki he ngaahi feme'a'aki 'i he Fale Aleá 'i he Miniti Fika 26/2023, na'e tokanga 'a e 'Eiki Palēmiá ki hono faka'apa'apa'i e Fale Aleá mo e ngaahi tu'utu'uni. Pea koe'uhí ko e lau fakafo'ituitui na'e fakahoko 'e he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 7.

4. Puipuitu'a 'o e ngaahi mo'oni'i me'a na'e makatu'unga ai 'a e lāunga ko eni.

Na'e tukuhifo 'a e lāunga ni 'o fakatatau ki he ngaahi feme'a'aki na'e fakahoko 'i he Fale Aleá 'i he 'aho Monite 07 'o 'Akosi, 2023 'o fakatatau ki he Miniti faka-Fale Alea Fika 26/2023. Ko e fakaikiiki eni 'o e ngaahi feme'a'aki na'e makatu'unga ai 'a e lāunga ni.

i. Na'e fakahoko 'e he 'Eiki Palēmiá 'a e lāungá 'i Fale Alea lolotonga 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e Fale Aleá 'i he houa pongipongí. Ko e lolotonga eni 'a e fakahoko 'a e ngaahi feme'a'aki ki he Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita.

ii. Na'e 'ohake ai 'e he Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 'a e tokanga ki he fatongia 'o e Fale Aleá fekau'aki mo e Tō Folofola 'Ene 'Afió 'i Sepitema 2021 'i he'ene fekau'aki pea mo e fakalele 'o e kautaha vakapuna fakalotofonuá mo e tanu halá 'e he Pule'anga.

Paula Piveni Piukala : Ko e fatongia 'o e Fale ni 'oku 'asi ia 'i he (2) 'o e Kupu 12. Kuo pau ki he Fale Aleá ke nau fai honau tūkuingatá ke fakahoko e fekau.

Message 'i he Tō Folofola pē ko e tāpuni.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi fekau Sea na'e 'omai 'i he Tō Folofola Sepitema, 2021 ta'efiemālie hono fakalele 'a e *airline* 'i he fonua ni. Te'eki ai ke fai tu'o taha 'e he Fale ni ha ngāue ki ai. 'I ai 'ene Tō Folofola fekau'aki pea mo e ngāue tanu halá 'o to'o 'e he Pule'anga langa falé 'a e fatongia 'o e *private sector*. Te'eki ai ke fai 'e he Fale ni 'o fakatatau ki he Kupu 2.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke lau mai mei he Kupu 5, ko hono toe tā tu'o 2 mai ena ia e Minití ke toki me'a pē ki ai e Hou'eikí kuo 'osi mahino pē ia.

Ngāue na'e fakahoko 'e he Komiti

Kalake Tēpile : Konga 5 - ngāue 'a e Komiti. Ko e ngāue eni na'e fakahoko 'e he Komiti..

Paula Piveni Piukala : Sea, ko u kole ke lau kakato mai pē mu'a, ke toe fakamanatu mai he 'oku fu'u fuoloa e me'a ko eni kia au, pea na'a tau hanga tautolu he lao, ka 'oku ou kole pē Sea ke tukuange pē ke lau kakato, he ko 'eku toki tangutu hifo eni ke u fanongo ki he lipooti Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki kapau 'oku kovi ho'omou manatú pea mou lau e lipootí kimu'a pea mou me'a maí. Ka koe'uhí 'oku fiema'u pē ke tau potupotu tatau e feme'a'akí, hoko atu Kalake hono lau kakatú hangē ko e kole 'a Tongatapu 7.

Kalake Tēpile :

iii. Na'e fakatonutonu atu leva 'e he 'Eiki Palēmiá mo e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Eiki Palēmia tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea...

<008>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... ko e me'a pē ia Sea na'a ku tokanga ki ai ko e taimi ko ē 'oku Tō Folofola mai 'a 'Ene 'Afio 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē ki he Fale Aleá. 'Oku ai mo e Pule'anga. Pea ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'eku fakatonutonu Sea hangē ko e ngaahi me'a na'e tuku mai 'i he 2021 ki he vakapuna pē ko e halá. Na'e fakatokanga'i hake ai pē 'a e Pule'anga ke fai ha me'a ki ai. 'Oku 'ikai ko e Fale Aleá pē Sea 'a ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku.

Fakatonutonu ki he Fakafofonga ko e taimi ko ē 'oku fai ai ha Tō Folofola mai ki he Fale Alea 'oku 'i heni 'a e Pule'anga 'oku kau mo e Pule'anga 'i he tali angi mo fai hono fatongia ke lava 'o fai ha ngāue ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Ene 'Afio mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Sea mo e Feitu'u na toe fakatonutonu atu pē ke lōua'i atu ai leva 'a e fakatonutonu ke mahino lelei koe'uhí ko 'ene fakalanga 'oku me'a mai e kāinga 'o e fonua.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi kātaki fakama'ala'ala mai angé ho fakatonutonu.

'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea mālō tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea ko 'eku fakatonutonu Sea koe'uhí ko 'ene me'a ko ē 'o fekau'aki pea mo e tanu halá Sea. 'A ia na'a ne 'omai 'a e 'uhinga ko hono to'o he Pule'angá 'a e tanu hala pea mei he *private sector*. Sea 'oku kau eni he tukuaki'i mamafa 'aupito pea 'oku 'ikai ke mo'oni. 'Uluakí 'oku 'ikai ke to'o he Pule'anga ia 'a e ngāue mei he *private sector* ko e lolotonga lele 'a e tanu hala taimi ni Sea. Ko e konga lahi 'o e tanu hala 'oku fai ia 'e he *private sector* 'i he valitā pea mo e fakatau maka tukukehe kapau 'oku toe 'i ai ha 'uhinga kehe ia 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'oku tonu ke ne 'omai e 'uhinga Sea. Mai mo e fakaikiiki koe'uhí ke fai ha sio fakalelei ki ai kae 'oua 'e nafu noa'ia pehē he 'oku fanongo mai e kakai 'o e fonuá ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mo'oni. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku poiní Sea 'oku na 'oho mai naua 'o fakatonutonu 'oku te'eki ke kakato atu 'eku fakakaukau 'a'akú ke 'uhinga lelei. Ko e 'uhinga 'eku hanga 'o fakalea ko e fatongia 'o e Fale ni he 'oku tohi'i ia he Tohi Tu'utu'uni 'o e Fale ni ka 'oku kau ai pea mo e Kapineti 'i he Fale ni ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoa fakalukufua ki ai.

Ko e poini Sea 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke tau tohi'i e me'a he, pea fakahoko 'etau fatongia hē. Te u 'oatu e fakatātā ko eni ko e kautaha vakapuna na'e 'i ai e hoha'a 'a 'Ene 'Afio 'i he Tō Folofola 'o e 2011. Ko e fakalea ko ē kupu 12 "kuo pau ki he Fale Alea ke nau fai honau tūkingata 'i hono fakahoko 'a e Folofola Fekáu ki he lelei taha 'e ala lava. Talu e

fokotu'u 'a e Poate ko ení ko e 'alu hake eni e ta'u 'e 4 nau maumau'i e Lao *Public Enterprise* te'eki ke fai ha me'a fekau'aki mo e fekau ko ia.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu. Ko e tu'o fiha eni 'a e me'a atu ki he Fakafofonga he'ene pehē ko e *public enterprise* ia pea ko e tu'o fiha eni hono fakatonutonu. 'E 'afē ke ne mea'i ai 'a e hala 'ene me'a 'oku faí? Ka tau foki ā ki he 'asenita 'oku te'eki ke ui eni ko ha *Public Enterprise* ko e *Public Company* eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu e Palēmia. 'Anefē kuo fokotu'u kautaha 'a e Pule'anga?

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu 'e tuku ki he Seá pē te ne tali pē 'ikai pea te ke hoko atu leva. Ko e anga ia e tu'utu'uni tuku atu ki he Seá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu e me'a 'a e Palēmiá 'anefē pē 'oku 'i fē 'i he lao fē 'oku ngofua ai ki he Pule'anga ke fokotu'u kautaha? ngata pē he *Public Enterprise* 'anefē ia? Lao fē ia?

'Eiki Palēmia: 'A e hā?

Paula Piveni Piukala: Ke mou ō mai 'o fokotu'u *company* ko hai e *ownership* e *company*?

'Eiki Palēmia: 'Oku tapui? Lao fē 'oku tapui aí? Lao fē?

Paula Piveni Piukala: Ko e koloa pē ho'o kui.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke tuhu mai koe kia au.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ke fa'iteliha ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke ...

Paula Piveni Piukala: Ko e koloa e fonua.

'Eiki Palēmia: Sea ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

Kalake Tepile: ... Piveni Piukala: 'Oku 'i ai hono lao

'Eiki Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: 'Alu 'o fokotu'u ha'o *airline* 'aki ha'o pa'anga 'ikai ko e tukuhau 'a e kakái.

'Eiki Sea: Mēmipa mou fakamokomoko, Tongatapu 7 te u ta'ofi ho taimí hena ko u tui 'oku 'osi mahino ho poiní.

Paula Piveni Piukala: Sea tukuange mu'a ke fakakakato 'eku fakamalangá.

iv. Na'e fakahoko leva 'e he 'Eiki Palēmiá 'ene lāungá.

'Eiki Palēmia: Ke 'oatu 'eku lāungá Sea 'ene pehē mai ko e me'a pe 'eku kuí

Paula Piveni Piukala: Ka u toe fēfē atu

'Eiki Palēmia: Ko e lau *personal* eni Sea 'oku tapui ia he Falé ni

Paula Piveni Piukala: Ko e koloa pe 'a koe mo ho fāmílí mo ho 'apí 'okú ke fa'iteliha ki ai.

'Eiki Palēmia: Te ke ta'ofi ē pe 'ikai Sea

Paula Piveni Piukala: Te u toe fēfē atu

'Eiki Palēmia: 'Ikaí ko 'eku 'eke 'a'aku ki he Seá pe te ne ta'ofi pe 'ikai, 'ikai ko hono Fale eni ke ha'u 'o lea noa'ia hangē ha

Paula Piveni Piukala: Na'á ku 'osi kole ki ai ke toki 'omai 'ene fakatonutonú

'Eiki Palēmia: 'Ai 'o faka'apa'apa'i e Falé ni mo 'ene tu'utu'uní

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo, 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai ha'o lāunga

'Eiki Palēmia: Ko ia, 'oku lau fakafo'ituitui

Paula Piveni Piukala: Lāunga koe ki he lahi tahá

'Eiki Palēmia: 'E fai ia

Paula Piveni Piukala: Ko e poini 'oku ou hanga 'o 'ohaké 'oku 'ikai ke fa'iteliha ki he tukuhau 'a e kakaí.

Konga (V): Na'e tuku hifo leva 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lāunga 'a e 'Eiki Palēmiá ki he Komiti ki he Ngaahi Totonú.

'Eiki Sea: Tongatapu 7, 'e 'ikai ke ke fa'iteliha he Fale Aleá, me'a hifo ki lalo. Te u toki faka'atā atu e taimi ke ke me'a mai ai. 'Eiki Palēmia ko ho lāungá te u tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonú ke nau toki vakai'i 'a e feme'a'aki he pongipongi ní pe ko e fē me'a 'e iku ki aí. Ka nau toki fakafoki mai ki Fale Alea ke nau tu'utu'uni ai 'o aofangatuku ki ai. Tongatapu 7 'e 'ikai te u ta'ofi ho taimí, toe ho miniti 'e 4. Ka koe'uhí ko e feme'a'aki 'aneuhú pea mo e mamafa 'o e ngaahi me'a ko iá 'oku tukuaki'i ai koé te u kole atu ke ke ki'i mālōlō he 'isiu ko ení mo hoko atu e ngāué he 'oku mama'o eni ia he me'a ko eni he 'asení. Tau foki mai ki he lipootí Hou'eiki ka te u 'uluaki 'oatu 'a e fakama'ala'ala fekau'aki pea mo e me'a na'e 'ohaké.

Ngāue 'a e Komiti ki he Lāunga fika 4/2024

Konga 5: Ngāue 'a e komiti

Ko e ngāue eni na'e fakahoko 'e he komiti ki he Lāunga fika 4/2024.

5.1 Ngāue ki he fakatotolo mo e fanongo ki he ngaahi fakamo'oni.

Na'e vakai 'a e komiti ki he fakaikiiki 'o e ngaahi feme'a'aki na'e makatu'unga ai 'a e laungá ni 'i he miniti 'a e Fale Aleá pea me'i he 'aho 7 'o 'Aokosi 2023. Pea toe vakai 'a e komiti ki he lēkooti vitiō me'i he ngaahi feme'a'aki 'i Fale Aleá. Koe'uhí ne me'a tonu 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti na'e 'i he fakataha 'i he Fale Aleá 'i he taimi na'e hoko aí, na'a nau fakamo'oni ki he mo'oni 'o e ngaahi mo'oni'i me'a *facts* ko eni.

5.2 Fakakaukau'i pe na'e 'i ai ha anga ta'etaau ki he Fale Aleá

'I hono fakakaukau'i pe na'e 'i ai ha anga ta'etaau ki he Fale Aleá na'e vakai'i 'e he komiti ki he ngaahi kupu 'i he ngaahi tu'utu'uni 'oku faitu'utu'uni ki he anga ta'etaau. Tu'utu'uni 108, Kupu (1) 'e kau 'a e ngaahi lea ta'etaau 'i hono lau ko e anga ta'efaka'apa'apa 'i he malumalu 'o e Vahe 5 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá 'oka ngāue'aki ha ngaahi lea kovi pe ta'ehoa. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi lea 'oku;

- A. Kapekape
- B. Ta'etaau, Tukuhiho'i, Lea Ta'efaka'apa'apa pe lau'i kovi
- C. Fakatupu Fehi'a pe 'ita
- D. 'Ikai mo'oni
- E. 'Oku fakalielia 'i he vakai e kakai 'o e fonuá

Tu'utu'uni 108 Kupu (3)

'Oku tu'utu'uni foki 'e he tu'utu'uni 128 Kupu (3) ko e lea tukuaki'i fakaloto kovi pe fakamatala ta'efe'unga kotoa pē ki he ngaahi me'a fakatautahá 'atā'atā pe 'a ha Mēmipa. Pea mo e lave fakafō'ituitui kotoa pē kuo pau ke lau ia 'oku mātū'aki fakatupu moveuveu.

Na'e vakai 'a e komiti ki he ngaahi fakamo'oni 'o nau fakapapau'i na'e fakahoko 'e he Fakafongga Tongatapu 7 ...

<010>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile: ... ki he 'Eiki Palēmiá ha ngaahi lea 'o pehē, "**ko e koloa pē ho'o kuí 'oku ke fa'iteliha ki aí.**" Na'e vakai foki 'a e komiti ki he anga 'o e fakafotunga 'o e Fakafongá 'i he taimi na'a ne me'a 'aki 'a e ngaahi lea 'oku fakahoko 'aki 'a e laungá ni, 'a ia na'e ongo fakataha 'a 'ene ngaahi tukuaki'i pea mo 'ene kaikaila'i pea mo tuhutuhu ki he 'Eiki Palēmiá 'i he ha'oha'onga 'o e Fale Aleá pea lolotonga ia 'oku me'a mai 'i he letiō pea mo e opé 'a e kakai 'o e fonuá.

'I he tui 'a e komiti na'e hoko 'a e ngaahi lea pea mo e to'onga ko eni 'a e Fakafongga Tongatapu 7, 'oku monuka ai 'a e Tu'utu'uni 108 (1) (b) mo e (3) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni koe'uhí:

(1) 'Oku lave fakfo'ituitui 'i he'ene ngaue'aki 'a e ngaahi lea fakamātatu'a 'aki 'ene tukuaki'i 'a e 'Eiki Palēmiá 'i he 'aho 'o e Fale Aleá, **'oku ne ngāue fa'ifa'iteliha 'aki 'a e koloa pea mo e pa'anga 'a e fonuá, 'o fakatātā ko e koloa fakafō'ituitui pē hono fāmilí 'oku 'atā ke ne ngāue pehē ki aí;**

(2) ‘Oku tukuhifo’i ‘a e ongoongo pea mo e ngeia ‘o e 'Eiki Palēmiá, ‘i he ala malava ke faka’uhinga’i ‘e he kakai na’a nau fanongo ki ai, ‘oku va’inga ‘aki ‘e he 'Eiki Palēmiá ‘a e kakava ‘o e kakai ‘i he founa hono fakalele ko ia ‘o e Kautaha Lulutaí.

Na’e toe fakatokanga’i ‘e he komiti ko e uho ‘o e Fale Alea fakatemokalati ko e malava ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o feme’a’aki ‘i ha founa ‘oku faka’apa’apa mo fakahoko ‘a e ngaahi fakafotunga ‘oku hoa pea mo taau pea mo e Mēmipa ‘o e Fale Aleá, ‘a ia ‘oku ‘ikai te ne tukuhifo pe lau’ikovi’i ha taha koe’uhí ‘oku malu’i ‘e he laó ‘a e ngaahi feme’a’aki (*privileged debates*) ‘i he Fale Aleá. ‘I he’ene pehē ‘oku mātu’aki mahu’inga ke ngaue’aki fakapotopoto ‘e he Hou’eiki Mēmipá ‘a e ngaahi monū’ia pea mo e totonu fakalao ko ení.

5.3 Ola ‘o e ngāue ‘a e komiti pea mo e ngaahi fokotu’ú

‘I hono aofangatukú, na’e tui ‘a e komiti ko e ngaahi lea na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7 ki he 'Eiki Palēmia ‘i he Fale Aleá ‘i he ‘aho 7 ‘o ‘Aokosi 2023, ‘oku monuka ai ‘a e Tu’utu’uni 108 (1) (b) mo e (3). ‘Oku makatu’unga ‘a e monuka ‘a e ngaahi tu’utu’uni ni ‘i hono fakahoko ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7 ha ngaahi lea ta’etaau, tukuhifo’i, ta’efaka’apa’apa, pea mo e lave fakafo’ituitui, ‘a ia ko e lave fakafo’ituitui ko ení kuo pau ke lau ia ‘oku matu’aki fakatupu moveuveu.

Ngaahi fokotu’ú:

Na’e fakatokanga’i foki ‘e he komiti ‘e malava ‘o faka’ilo ‘aki ‘a e Fakafofongá ‘a e kupu 70 (1) (a) ‘o e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamo’oni fe’unga ‘oku monuka mo e kupu 70 (1) (a). Neongo iá na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi tu’utu’uni kehe ‘i he Ngaahi Tu’utu’uni ‘oku malava ke ngaue’aki ki he lāunga ko ‘ení ‘o anga pehé ni:

(i) ‘Oku ngofua ke tautea ha taha ‘oku anga ta’efaka’apa’apa ‘o fakatatau ki he kupu 70 ‘o e Konisitūtoné pe ko ha tautea kehe ‘e fokotu’u ‘e he Falé ‘o fakatatau ki he Ngaahi Tu’utu’uni, ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni, ‘a e tu’utu’uni 111; pea mo e

(ii) ‘Oku fakamahino ‘i he Tu’utu’uni 115, ‘e malava ‘e he Fale Aleá ke ne fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’u ‘oku tuku atu pea mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonú.

‘I he’ene pehē, ‘oku fokotu’u atu ‘e he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘o e Fale Aleá, ko e ola ‘eni ‘o ‘ene ngāué pea mo ‘ene ngaahi fokotu’ú ke toki tu’utu’uni aofangatuku ki ai ‘a e Fale Aleá.

(1) ‘Oku tui ‘a e komiti na’e fakahoko ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 7, Hon. Paula Piveni Piukala ha ngaahi lea ta’etaau ki he 'Eiki Palēmia ‘i he Fale Aleá ‘o monuka ai ‘a e Tu’utu’uni 108 (1) (b) pea mo ha ngaahi lave fakafo’ituitui ki he 'Eiki Palēmia ‘o monuka ai ‘a e Tu’utu’uni 108 (3).

(2) Hili ‘a hono fakapapau’i ko e ngaahi lea na’e ngaue’aki ‘e he Fakafofongá ‘oku ta’etaau pea mo fakatupu moveuveu, ‘oku malava ke fakahifo fakataimi ia ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 49 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o anga pehé ni:

(i) ‘Oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ke fakahoko hane tu’utu’uni ‘o fekau’aki mo hono maumau’i ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá fakatatau ki he 49 (1) & (2) (a).

(ii) ‘O kapau ko ha maumau lao na’e fai ‘i he Fale aleá, ‘e ngofua ki he ‘Eiki Sea ke ne tu’utu’uni ki he Mēmipá ke fakahifo fakataimi ki ha taimi te ne fakamahino’i mai kae ‘ikai lahi ange ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tēpile: ... kae ‘ikai lahi ange ‘i he ‘aho ‘e 5, fakatatau ki he Tu’utu’uni 49, (2) (a),

iii) Neongo ‘a e Tu’utu’uni 49 (2) konga (a), (i), ‘e ngofua ki he ‘Eiki Sea ke ne fakahifo fakataimi ha Mēmipa ‘o ‘ikai laka hake ‘i he ‘aho ‘e 14, ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 49 (2) (a), (ii) mo e 49 (3).

3) Fakatatau ki he Tu’utu’uni 50 (a) mo e (b), ‘o ka fakahifo fakataimi ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7 kuo pau;

- a) ‘E ‘ikai toe ngofua ke hu ki he Fale Alea pē ki he ngaahi loki kotoa pē kuo tuku ke ngāue’aki ‘e he kau Mēmipa.
- b) ‘E ‘ikai ke toe ma’u ‘e he Mēmipa ko ia ‘a e konga ‘o ‘ene Tefito’i Vāhenga lolotonga ‘a e taimi kuo fakahifo ai.

Na’e fakatokanga’i foki ‘e he komiti ‘oku kau ‘a e ngaahi ‘Ofisi Vāhenga, *Constituency Offices*, he ‘ikai ke ngofua ke hū ki ai ‘a e Fakafofonga, fakatatau ki he Tu’utu’uni 50 (a).

Na’e fakatokanga’i foki ‘e he komiti ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he Tu’utu’uni 53 (1) mo e (2) ke ne fekau ‘a e Mēmipa, Fakafofonga na’a ne fakahoko ‘a e ngaahi lea ta’efe’ungá ke ne fakafoki ‘ene lea, pē fakamatala’i ‘a e tupunga ‘ene lea pehē, pea kole fakamolemole. Pea ka hili ‘a e fakafoki ‘o ‘ene leá, pē fakamatala’i ‘a e tupunga ‘o ‘ene lea pehē pea kole fakamolemole, pea ka hili ‘a e fakafoki ‘o ‘ene leá pea mo e kole fakamolemole ‘e tu’utu’uni leva ‘a e ‘Eiki Sea ke to’o ‘a e ngaahi lea ko ia mei he lekooti.

Na’e toe fakatokanga’i foki ‘i he feme’a’aki ‘a e komiti kuo ‘osi ‘a e faingamālie ‘o e Fakafofonga ke fakafoki ‘ene ngaahi lea, pea ‘e pau leva ke fakakaukau’i ‘a e tautea ‘e fakahoko ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 49 (1) mo e (2) (a) mo e Tu’utu’uni 49 (3).

‘I he ngaahi feme’a’aki ‘a e komiti na’e aofangatuku ai ke fokotu’u ‘aki pē ‘a e tautea ‘o e Fakafofonga ‘aki ‘a e Tu’utu’uni 49 (3), **‘a ia ‘e ngofua ki he ‘Eiki Sea, ke ne fakahifo fakataimi ha Mēmipa kuo ne fakahoko ‘a e ngaahi maumaú, maumau lao ‘oku hā ‘i ‘olunga ‘o ‘ikai laka hake ‘i he ‘aho ‘e 14.**

5.4 Ngaahi Me’a Makehe

Na’e tokanga foki ‘a e komiti ki he founa hono mapule’i ‘o e ngaahi feme’a’aki ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, pē ko e Sea ‘o e Komiti Kakato. Na’e kau ki ai ‘a e tokanga ke ta’ofi kei taimi ‘a e ngaahi feme’a’aki telia na’a a’u ki ha tu’unga ‘oku fu’u māfana ‘a e ngaahi feme’a’aki pea iku fakahoko ai ha ngaahi ‘ulungaanga pē lea ta’efaka’apa’apa.

‘Oku fakatokanga’i foki mo e ngaahi mafai ‘i he ngaahi tu’utu’uni ‘oku malava ke ngāue’aki ‘i he taimi pē ko ia, tautautefito ‘i he taimi ‘oku hoko fakatu’upakē ai ha ngaahi lea ta’etaau pē anga ta’efaka’apa’apa.

Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku ne foaki 'a e ngaahi mafai lahi ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, pē ko e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono mapule'i 'o e ngaahi feme'a'aki, pea 'oku malava ke ngāue'aki 'a e ngaahi mafai ko ia 'i he taimi pē 'oku fakahoko ai 'e he Mēmipa ha 'ulungaanga pē lea, 'o maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Aleá.

'Oku hoko 'a e ngaahi feme'a'aki 'i he Fale Alea ko e Pule 2 'o e fonuá ko ha sīpinga pē fa'ifa'itaki'anga lelei ma'a e kakai 'o e fonua, mo 'enau fetu'utaki, pea mo e fakafōtunga pea 'oku mahu'inga ke fakahoko 'a e ngaahi feme'a'aki 'i ha founa 'oku ho'ata mai mei he ngaahi feme'a'aki pea mo e fakafōtunga 'a e natula 'o e faka'apa'apa, molumalu pea mo e toka'i.

'O ka tali 'e he Fale Alea ke fakahoko ha ngaahi feme'a'aki ia 'o monuka ai 'a e Tu'utu'uni 108, pē sītu'a mei hono fakahoko ha tu'utu'uni, fakatokanga'i 'a e ngaahi lea mo e 'ulungaanga 'e hangē ia 'oku faka'ai'ai, pea 'oku tali pē ke hoko ia ko ha tō'onga angamaheni 'a ia 'e hoko ia ke holo ai pē 'a e tu'unga molumalu 'o e feme'a'aki 'i he Fale Alea.

Na'e 'i ai foki 'a e hoha'a 'a e komiti 'i he taimi 'oku hokohoko ai 'a hono lāunga'i ha Mēmipa Fale Alea, 'a ia 'oku malava ke lāunga'i koe'uhi ko e anga ta'efaka'apa'apa 'o monuka ai 'a e kupu 70 'o e Konisitūtone, pē ko e ngaahi tu'utu'uni. Na'e 'i ai 'a e fokotu'u fakakaukau 'o ka a'u 'o tu'o 2 'a hono lāunga'i ha Mēmipa Fale Alea, pea 'oange 'a e fakatokanga ki ai, pea ka loto ...

<005>

Taimi: 1115-1120

Kalake Tēpile: ...Laka hake he tu'o ua pea 'oku totonu ke fakahoko ha tautea 'oku mamafa ange.

Ne fakatokanga'i he komiti 'i he Tu'utu'uni 111 'oku fakahoko pē 'a e tautea 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi tōnounou 'i he ngaahi tu'utu'uni lolotonga. Ne tui ai 'a e komiti 'oku fiema'u ai ke fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni koe'uhī ke mahino lelei 'a e founa ngāue pea mo hono ngaahi tautea.

'I he'ene pehē ne mahu'inga'ia ai 'a e komiti ke fakahoko ha ngāue ke vakai'i 'a e ngaahi lao pē 'e malava ke toe fakatonutonu pe fakalelei'i 'a e Konisitūtone Kupu 70 pea pehē foki ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Alea ke vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fakalelei'i pea ke toe mahiho ange. Na'e tui 'a e komiti 'e malava ke ngāue fakataha 'a e komiti ni mo e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke fakahoko 'a e ngāue ko ia. 'Oku kau atu 'a e fokotu'u fakakaukau ni 'a e ngaahi fokotu'u mei he komiti 'i he Fokotu'u Fika 3 'i he peesi 11.

6. Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Fokotu'u

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he lāunga na'e tukuhifo mei he Fale Alea 'i he 'aho 7 'o 'Aokosi 2023 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 114 'o e Ngaahi Tu'utu'uni. 'I hono aofangatuku 'o e ngāue 'a e komiti ko e Lāunga Fika 4/2023 'oku monuka ai 'a e Tu'utu'uni 108 Kupu (1) Konga (b) mo e Kupu (3) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni. 'Oku fokotu'u atu 'i he lipooti ni

- i) Ke tali 'a e lipooti Fika 1/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

- ii) Ke tuku atu ‘e he ‘Eiki Sea ki he Fale Alea ke Tu’utu’uni ke fakahifo fakataimi ‘a e Fakafofonga ‘o ‘ika ke toe laka hake ‘i he ‘aho ‘e hongofulu mā fā 14 fakatatau ki he Tu’utu’uni 49 Kupu (3) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni.
- iii) Ke ngāue fakataha ‘a e Komiti ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea mo e Komiti Tu’uma’u ki he Laó ki hono vakai’i ke fakalelei’i fakatonutonu ‘a e Kupu 70 ‘o e Konisitūtone anga ta’etaau ‘i he ‘ao ‘o e Fale Alea ‘oku tautea mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

'Eiki Sea: Me’a mai e Sea e Komiti e Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea. ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pea tapu ki he Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e hangē pē ko ia ko e fokotu’u ‘a e komiti kuo kakato e ngāue pea ko ia ‘oku tuku atu pē ki he Feitu'u na pea mo e Fale Alea ‘o Tonga ke toki fai ‘a e tu’utu’uni. ‘Oku mahino pē kiate au ‘a e ngaahi me’a ko eni na’e fakahoko pē ‘i he kuohili pea na’e lava pē motu’a ni ia ke faitu’utu’uni pē he taimi ko ia pea na’e lava pē ke ta’ofi ‘a e ngaahi me’a. Ka ko eni ‘oku fai e ngāue hangē ko ho’o tu’utu’uni pea ko ia ‘oku fakafoki atu ‘a e ngāue ‘oku lava ‘Eiki Sea ke toki fai ki ai ha’o tu’utu’uni pea mo e Falé mālō.

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e lipooti eni ‘oku fakafoki mai pea na’e fai e ngāue lahi ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa e komiti. Ko e ngaahi fokotu’u ena ‘oku hā atu pē he *screen* ke mou me’a ki ai. ‘Uluakí ke tali e lipooti pea ua ke tu’utu’uni e ‘Eiki Sea. ‘Eua 11.

Fokotu’u ke tukuhifo Lipooti Fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea ki he Komiti Kakato

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea e ma’u faingamālie ko e lipooti mahu’inga eni, ka ko u pehē pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘isiu mahu’inga tukukehe pē ‘a e lāunga kuo fai. Ko u tui ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ‘isiu mahu’inga kehe ‘oku ha’u ia kimu’a ‘o aata mai ke toe fai pē ki ai ha sio kae tautautefito ki he’ene a’u mai ko ē ki he fokotu’u hono tolu, ke toe fai ha sio ki he tu’utu’uni. Ko e fokotu’u atu pē na’a lava ke tukuhifo mo eni ki he Komiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai.

'Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai e fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni?

Lord Tu’ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e Feitu'u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fale Alea, kātaki pē fakamanatu pē ki he Feitu'u na ‘etau tu’utu’uni. ‘Oku totonu ke tau pālōti’i mu’a ‘oku talí e lipooti mālō e ngāue na’a nau fai pea toki ‘omai e fokotu’u pē ‘oku tukuhifo fakataha pē ‘o toki vakai ‘amui ange...

<007>

Taimi: 1120-1125

Lord Tu’ilakepa : .. manatu pē ki he Feitu'ú na. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea, tapu mo e Feitu'ú na ko e me'a tatau pē na'a 'ai ke u fakahoha'a atu au ki ai na'e me'a atu ai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'ú, mo fokotu'u atu kuo maau e ngāue 'a e Komiti. Tau ngāue ā ki he Kupu 70 'o e Konisitūtoné he ngaahi tu'utu'uni ho'o tohi ngāue. Mālō.

Monuka Kupu 108 (1) (b) & Kupu 3 e Tohi Tu'utu'uni Fale Alea

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fakamanatu atu pē 'oku 'ikai ko e Kupu 70 eni 'o e Konisitūtoné ko 'etau Tohi Tu'utu'uni eni Kupu 108 (1) *b* pea mo e Kupu 3, 'a eni 'oku fakahā mai 'i he lipooti 'oku monuka. Ka ko u fie fakahā atu pē ke mou me'a ki ai, ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'i hono faka-Tongá ko e mafaí 'oku 'i he Seá. Ka 'i he fakapālangí 'oku 'i he Fale. 'A ia ko e pau taha e me'a ko eni ke tau fakapapau'i 'e he Falé pea toki faitu'utu'uni ki ai e Seá koe'uhi 'oku 'i ai 'a e tō kehekehe he'etau Tohi Tu'utu'uni. 'A ia 'oku ou tui 'oku kau ia 'i he ngaahi makatu'unga na'e fokotu'u mai he lipooti ke fai ha fakalelei 'etau Tohi Tu'utu'uni hangē ko e fokotu'u fika 3 he lipooti. Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

'Ikai poupu'i fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lipooti 'a e Komiti

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Feitu'ú na Sea 'o hangē pē ko ia ko e malanga 'a e 'Eiki Minisitā kuo kakato e ngāue ia 'a e Komiti. Ko 'eku fakatātā pē na'e 'i ai e me'a pehé ni na'e 'ikai ko e 'uhingá ko e lea, ka ko e 'ohofi 'e he tokotaha ia 'o tuki'i e tokotaha. Pea na'e lava pē ke u tu'utu'uni he taimi ko iá mo'ua 'aho 5 e tokotaha pea 'aho 3 e tokotaha. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke toe 'ohifo ki he Kōmiti Kakato ke toe mole hotau taimi he toe alea'i 'a e ngaahi me'a 'oku pau. Tau nofo he mo'oní mo e totonú pea fai 'etau ngāue 'i he mo'oní mo e totonu. Ko e anga ia, ko e tokoni atu atu pē na'a lava ke fakanounou he 'oku 'ikai ke tonu ke toe fakalahi e me'a ko eni ka tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Ko ia pē Sea mālō.

Lord Tu'iha'angana : Sea ko e ki'i lave atu pē.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele Ha'apai me'a mai.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga, pea ko u fie lave pē au ia fekau'aki mo e lipooti pea hangē ko eni kuo 'osi lipooti atu 'e he Sea Komiti mo e ngāue lahi na'e fakahoko 'e he Komiti, mo hono vakavakai'i e ngaahi tu'utu'uni. Me'a faingata'a eni 'Eiki Sea ko e 'uhingá, he ko e ngaahi ngāue pehé ni mo 'etau kau Mēmipa he Fale Aleá ni, neongo 'oku tau kehekehe 'i he ngaahi tui kehekehe a'u ki he ngaahi mo e ngaahi feme'a'aki he Fale ni. Ka ko e taimi 'oku hoko he ngaahi me'a pehé ni ke o ki ha ngaahi Komiti mei he Falé pē, 'oku ai ka kuo pau ke tau muimui ki he ngaahi me'a ko ē 'oku 'omai 'e he tu'utu'uni. Pea ko e me'a faingata'a ke tau fokotu'u mai ha ngaahi me'a tau hangē pē neongo 'etau kehekehé ka 'oku tau hangē ko ha fanga tokoua he Fale ni he taimi tatau pē.

Ka ko eni kuo fakahoko 'a e ngāue 'a e Komiti 'Eiki Sea pea ko eni kuo vakai'i. Ko u tui 'oku ma'ala'ala lelei hono fakamatala mo e ngaahi 'uhinga ko eni 'oku fakahoko maí. Pea ko e me'a foki eni he 'Akosi ta'u kuo 'osí, pea ko eni hangē na'e toe lau hake mo e ngaahi natula mo e me'a na'e hoko ai pea mo hono vakai'i mo hono fulifulihi 'e he Komiti 'a e ngaahi tu'u 'a e tu'utu'uni. Pea ko eni pē kuo 'osi lipooti atu 'Eiki Sea. Pea hangē leva ko e tu'u ko eni 'Eiki

Sea hangē pē ko eni kuo ma'ala'ala pea mo e ngaahi fokotu'u mei he Komiti pea 'oku hangē pē ko e tokoni atu ko eni kuo 'osi 'oatú 'Eiki Sea 'a ia ko e ngaahi me'a pē eni ke fakahā lotu ai e me'a.

'A ia 'oku 'i ai 'osi mahino pē 'omai e vakai'i 'e he Komiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi mafai e Sea na'e tonu ke ngāue'aki pē ia 'a ia 'oku a'u ki he 'aho 'e 5. Pea ko e kupu ko eni e tu'utu'uni 'oku a'u ki he 'aho 'e 14, 'oku 'i he mafai ko ē 'Eiki Sea 'oku fokotu'u mai e Komiti ke faitu'utu'uni kuo pau ke tali ia 'e he Fale Alea ka 'ova hake he 'aho 'e 5 'o a'u ki he ngaahi me'a ko eni.

'A ia ko e me'a ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he, kamata ke fai'aki e fakahoko e tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na. 'A ia ko ia pē 'Eiki Sea ko e me'a pē ia ke fakahokó kuo 'osi maau pea mo hono vakai'i 'e he Komiti 'a e 'u me'a ko eni pea kuo lipooti mai heni 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke toki tu'utu'uni Sea ke vakai'i Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Falé 'e ha Komiti

Ko e me'a ko eni ki he iii) 'oku fokotu'u mai 'e he Fakafofonga 'Eua 11 ia, ko e fokotu'u mai pē ia 'a e Komiti ke vakai'i. Pea ko e tui ko e me'a ia ko eni 'Eiki Sea ke toki tu'utu'uni pē 'a e 'Eiki Sea ia faka-founga ngāue he 'oku fokotu'u mai ke tuku ki he ongo Komiti 'e 2, ko e Komiti Tu'uma'u pea mo e Komiti ko eni ki he Laó pea mo e Komiti ko eni ke toe.. 'A ia ko e tukuhifo pē ia 'e he mafai 'o e Feitu'ú na ke na vakai'i 'a e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Komiti fekau'aki mo e 'u tu'utu'uni pea 'e toki ...

<008>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu'iha'angana: ... 'Omai e lipooti ia ko ia 'a ia ko e 3 loma (iii) pea toki fai leva 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Fale pea tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai hano alea'i.

'A ia ko e loma tolu ia (iii) ko e me'a pē ia fo'i ngāue ia 'oku pau ke fai ia 'uluaki kamata ia ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na mei he Komiti Lao mo e Komiti Totonu. Ka ko e ngāue ko eni 'oku fai he, na'e fai 'a ia na'e fai hono vakai'i lelei 'i he ngaahi tapa kotoa pē pea ko ena 'oku lipooti 'Eiki Sea pea hangē nau lave ki ai me'a faingata'a ke tau fai ha ngaahi ngāue mo tau faitu'utu'uni ki ha tautea mo e me'a pehē ka kuo pau ki hotau fatongia ke tau ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ke malu'i e ngaahi totonu 'a e kau Mēmipa 'a e Fale Alea.

Ko ia 'Eiki Sea ko e tolu ia ko e fokotu'u ke tukuhifo ia kuo pau ke 'uluaki 'ave ia ki ha komiti ke nau vakai'i 'a e 'ū liliu ko eni 'oku fai pea mo, ki he'etau tu'utu'uni mo e me'a pea toki fakahū mai pea toki fai hono alea'i he Komiti Kakato. Ko e 'uluaki loma (i) mo e ua loma ia (ii) kuo 'osi mahino pē ngāue 'a e komiti 'a ia ko e faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Pea ko e angamaheni pē ke tali ha ngāue na'e fai ha komiti pea mo fokotu'u ua loma (ii) ke fai 'a e ngaahi me'a 'i he mafai 'a e Feitu'u na hangē ko e tautea fokotu'u mai kuo pau ko e 'aho 'e 14 ia kuo pau he 'ikai ke mafai e Feitu'u na ia ke tu'utu'uni ki ai. Kuo pau ke tali mo hiki nima'i ia he Fale Alea ko e hā ko e 'uhinga pē ke 'oua 'e laka he 14 kae lava pē 'o tolu, fā, nima, ono ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e lava pē ke u ki'i fehu'i mu'a ki he 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: 'Osi au.

'Eiki Sea: 'Eua 11 kātaki ko e ko 'eku tokoni pē 'a'aku ia ki he feme'a'aki koe'uhí ko 'etau founa ngāue.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko e mafai ki he tu'utu'uni ko eni 'oku 'ikai ke 'i he Komiti Kakato 'oku 'i he Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea: Ka tukuhifo ki he Komiti Kakato 'e kei fiema'u pē ke fakafoki mai ki he Fale Alea.

Fehu'ia ha faingamālie ke 'oange ha tali e tokotaha na'e lāunga'i

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko 'eku fehu'i Sea ko e, 'oku pehē ko fē leva 'a e taimi 'e 'oange ai ha faingamālie ki ha taha 'oku tukuaki'i ke ne malu'i ia, to *defend himself* koe'uhí ko e lipooti ko eni ko e tukuaki'i 'oku 'ikai ke u fie lave au ki he tukuaki'i pē, ka ko u tui ko e me'a lelei ka 'oku 'i ai ha taha 'oku tukuaki'i pea 'oange hano faingamālie ke ne malu'i ia to *defend himself*. Ko e uho ia 'o e me'a ko e temokalati pea ko e uho ia 'o e me'a ko e Fakamaau Totonu ka 'oku 'i ai ha taha 'oku tukuaki'i 'i ha feitu'u 'o tatau pē 'o a'u mai ki hotau Fale 'oku 'ikai ke u tui ke tafoki hake pē 'a e Fale 'o faitu'utu'uni ta'e'oange ha faingamālie ke fai ha talanoa, 'oange ha faingamālie ke ne hanga 'o malu'i ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea fakatonutonu atu Sea. Ki'i fakatonutonu Sea tapu pē pea mo e mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea ko e 'oku 'i ai pē 'a e faingamālie 'omai he tu'utu'uni ke fakafoki. Fakafoki 'ene lea na'e hā mai pē he lipooti 'oku 'ikai ke u ma'u lelei ki he kupu ka 'oku 'asi lelei pē ai 'a e faingamālie 'oku tukuange ke ne fakafoki 'ene lea ko ē 'oku fai. 'Oku hanga pē 'e he tu'utu'uni ia 'o 'oange 'a e ngaahi faingamālie 'ataakai ko ia 'o fakatatau ki he 'etau tu'utu'uni. Pea ko e me'a ko ē ke pehē ko ē 'oku 'ikai ke ai ha faingamālie 'e 'oange, kuo 'osi 'oange pē faingamālie ko ia Sea he 'oku hā mahino pē ko ē he fakamatala, tali lelei pē ia 'e he Fakafofonga ke lāunga 'aki e lahi tahá. Ko 'eku ki'i fakatonutonu ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku, ko 'eku 'uhinga na'e te'eki ai, 'oku 'ikai ke hā mai he lipooti ia na'e ui tu'o taha 'e he komiti 'a e tokotaha 'oku tukuaki'i ke fai hano faka'eke'eke. Na'e fakafalala pē ngāue ia 'a e komiti 'i he lekooti 'o 'etau tau tipeití pea ko ia pē. Pea tukuange mo ha faingamālie 'o e 'Eiki Palēmiá ke fai mo ia ha'ane fakamatala. Ko e ngāue ko eni 'a e komiti kuo 'osi ko e komiti pē ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea. Fakafofonga ko u fakatonutonu ki he Feitu'u na. Ko e *impeach* pē 'e taha 'e fai e 'ū naunau 'o e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e me'a ko eni 'oku 'osi mahino 'aupito 'aupito pē 'Eiki Sea. Ko e 'ave ki he komiti foki mai e komiti pea fakafoki 'aki ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na.

Ko e konga tolú 'Eiki Sea 'a ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko u kole atu ki he komiti mou ō pē 'o 'ai ho'omou me'a ko ē na'e 'oatu he me'a 'oua te mou toe ō 'o talamai ... Pea kapau ko ia mou foki 'o fakatonutonu e kupu 70 'a e me'a ko ē 'oku mou me'a ai he 'oku 'ikai ke mea'i he Fale ni ia ko e hā e me'a 'oku tonu ke fakatonutonu 'i he kupu 70 'a e Konisitūtone.

Ko u fokotu'u atu Sea ke hoko atu ho'o tu'utu'uni 'osi e ngāue ko e ngata pē he *impeach* tu'o fiha 'eku fa'a fakahoha'a atu ka moutolu kau Fakafofonga e founa ke ngāue'aki he *impeach* pea ko e founa pē ia. Taimi nau Sea ai 'Akilisi Pohiva nau tautea 'a 'Akilisi Pohiva ko e kapekape he Fale ni. 'Ikai ke toe 'ave ia ki he komiti mata'ā'ā pē fu'u anga ta'efaka'apa'apa ia ko ia 'Eiki Sea pea 'oku mea'i pē 'a 'Akilisi. Mea'i pē he Fakafofonga he 'aho ko ia. 'Aho 'e 14 fiamālie pē 'a 'Akilisi ki ai ka ko e laumālie pē e tangata'eiki ko ia 'oku a'usia ko 'ene fakahoko pē e ngaahi 'ulungāanga ta'efaka'apa'apa kupu 70 fakahoko 'osi. Ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai Fakafofonga 'Eua 11 'oku ke me'a mai he Feitu'u na ia ke tau toe foki ...

<009>

Taimi: 1130 – 1135

Lord Tu'ilakepa: ...ki he Komiti ke to e fai ha fakamatala, ko e ngata he *impeach* te tau ngāue'aki e founa ko iá.

Taniela Fusimālohi: Sea

Lord Tu'ilakepa: Ka u fakamanatu atu ki he Feitu'u na

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpelé. Ko e me'a ko u talanoa atu au ia ki ai ko e *natural justice*. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke sipela'i pe tohi'i. 'Oku tohi tongi ia 'i he 'atamai 'o e tokotaha kotoa pē 'oku 'i ai ha maama ai. Pe ko e Fale Alea pe ko e pule'anga pe ko e lotu

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu e Fakafofongá, te ke toe *justice* fēfē 'a e koloa ho'o tulou atu Sea, me'a hifo pe ki ai. Kapau te u 'ai atu ki he Feitu'u na kovi ia, kovi 'aupito 'aupito.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku talanoa ko ē ki he *naatural justice* ko e fu'u me'a fakamāmani lahi ia, *universal*. To'o ia 'etau ongó 'a tautolu, to'o mo 'etau taufēhi'á, to'o mo ia na'a tau sio ki ha tangata

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea, ko e, Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Falé. Ko e *natural justice* 'oku 'uhinga ki ai e Fakafofongá kapau 'oku 'ikai ke 'oange ha faingamālie. Kuo 'osi 'oange e faingamālie ki ai 'e he tu'utu'uni, 'oua te ne takihala'i e Falé ni. Pea ke tau foki pe ki he tu'utu'uni mo e me'a 'oku tohi'i 'uli'uli mo e hinehina he tu'utu'uni. Kuo 'osi 'oange pe e ngaahi faingamālie, ko e fakamaau totonu fakaenatulá kapau na'e 'ikai ke 'oange ha faingamālie ki ai, hangē ko ena na'e lave ki ai 'etau tu'utu'uni, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e *natural justice* ko ē 'oku ou talanoa ki ai, kimu'a, kimu'a ke tautea ha taha 'oange ha faingamālie. Pea ko 'eku fehu'í ko e 'ai ke 'oange 'i he lēvolo ko eni 'o e Fale Aleá

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu pe Sea

Taniela Fusimālohi: Pe te tau 'oange 'i he lēvolo

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea ko hono 'uhingá ko e poini ko ē 'i he *National Justice*. Tau 'osi paasi 'i he Falé ni 'a e lao ko 'ene ta'ofi pe koe 'e ha polisi he halá 'oatu ho'o mo'ua ke ke 'alu 'o totongi. Ko e fē *natural justice* 'e toe 'ave ki ai, ko e tu'utu'uni kuo 'osi paasi mei heni.

Lord Tu'iha'angana: Sea 'ai mu'a ke u ki'i tokoni atu pea tapu mo e Feitu'u na pea kole fakamolemole ke 'omai mu'a ha ngofua ke toe tu'o 2. 'Eiki Sea, ko u kole pe mu'a pea toki tokoni mai 'oku 'ikai ko e Sea ē komití ka ko e ngaahi me'a ko ení na'e 'osi 'ohake he komití. Pea fakamolemole atu 'oku 'ikai ko ha fu'u, 'a e ki'i 'ilo ki he laó 'a e motu'á ni ia 'oku fu'u vavevale 'aupito. Ka ko e me'a pe eni ko ē 'oku ou ma'u na'e 'oatu, ko e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e 'Eua 11 na'e 'osi 'ohake pe 'e he komití. Ka ko e me'a ko u 'uluaki lave ki ai ko e me'a ko ē na'e 'uluaki me'a ki ai e 'Eiki Nōpelé fekau'aki mo e 3 loma.

'Oku tonu pē ke 'omai ha lipooti pehé ni meí ha komiti, me'a tatau pe mo e ngaahi lao ko eni 'oku fokotu'u mai na'a tau paasi he fakamaau'angá mo e ngaahi me'a. Ka nau fakatokanga'i ha matavaivai 'oku 'omai ke fai ha ngāue ki ai. Pea 'oku pehē pe ke toki 'omai fakamuimui he loma 3 fakatokanga'i 'e he komití 'a 'enua ngāue 'oku fiema'u ke toe fai ha fakalelei ki he tu'utu'uní. Ko e 'uhingá ka ai ha ngaahi me'a he kaha'ú 'e toe ki'i faingofua mo maama ange e ngāue 'o vave ange pea toe mahino pe 'oku 'osi tuku 'oku 'i ai e ki'i palopalema. Ka ko e fokotu'ú pe ia ka ko e Fakafofonga ko e ki'i ma'u pe 'a e motu'á ni na'e 'ohake he me'a pea 'e toki tokoni he na'a mau komití na'a mau toko 4 mahalo pe na mau toko 6. Pea ko e 'Eiki Sea ē pea ko mautolu pea ko u tui pe te nau toki tokoni mai.

He na'e 'ohake e me'a ko ená ke 'ai ha, ka 'oku natula kehekehe. Lolotonga ta'utu e ngahi lāunga kehekehe 'e 3 mahalo pe 4. 'Oku natula kehekehe kātoa 'i he komití, pea 'oku 'i ai e ngaahi lāunga 'oku natula ia ko e 'uhinga ko e me'a na'e hokó 'oku vakai e komití 'oku pau ke 'oange ki he ongo tafa'akí. Pea 'oku fakahoko ia pea ko ena 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e ngaahi lāunga pe 'oku nau lolotonga ngāue, 'u me'a na'e hoko heni.

Ka ko e natula e fo'i me'a ko ení, 'a ē na'e vakai ko ē 'e he komití ko e fo'i lea pea 'oku ma'u mo e ngaahi fakamo'oní mo e me'a 'a eni pe 'oku 'ohaké. Ko e fo'i lea na'e fakahoko pea mo e natula hono, na'e fakahoko'aki mo e anga hono fo'i fakalea mo e me'a he taimi mo hono ngaahi 'ataakai kehekehe ko iá. Pea 'oku 'osi 'omai pe ka hoko ha me'a pehē pea 'oku 'osi 'i ai e kupu e tu'utu'uní 'a eni pe na'e 'ohake he me'a, muimui pe ai komiti. 'Osi muimui pe moutolu he fo'i me'a ko ia ko ho'omou *identify* pe mo e monuka ha kupu hē pea ko e me'a pe 'oku mou ngāue'aki.

Ka ko e me'a ia na'e, ko e anga pe ia 'eku ki'i ma'u vaivai atu fakalaó 'e Fakafofonga he komití. Ka na'e 'osi 'ai hake pe me'a na'e 'ikai ke ta'e'ohake e fo'i me'a ko iá ke *natural justice* ko ena 'oku 'ai. Ne fai hono vakai'i ka ko e fo'i keisi ko ení na'e mahino 'aupito pe fo'i me'a na'e hokó mo hono 'ātakai pea na'a ku 'osi tofa mai pe 'e he tu'utu'uní ia e me'a ke muimui ai e komití. Pea ko e me'a ia na'e si'i muimui ai e komití 'o hoko ení. Kapau ko ia tonu pe 'eku ma'ú, kau komiti fē mau kau ...

<010>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu'iha'angana: ... fē mau kau komití na'a tau 'i ai pea kapau 'oku tonu pē 'eku ma'ú mo 'eku ki'i fo'i faka'uhinga vaivai atu ko eni ki he laó ka na'e 'osi vakai'i pē mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka'osi atu pē.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Taniela Fusimālohi: ‘Eku malangá.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 te u tuku e faingamālie kia Tongatapu 1 ka ke toki faka’osi mai.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá, fakatapu ki he Hou’eiki Nōpelé, 'Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā kae pehē ki hoku kaungā Fakafofongá.

Sea talu e hoko ‘a e ‘aho ko ení mo e ongo’i he motu’á ni ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 pea lau tokua ko hoku kaungā Fakafofonga eni. ‘Oku ‘ikai ke u toe lave’i ‘e au pe te tau toe fakamaau’i fēfee’i e me’a ko ení, ke ‘omai ‘o hangē ko e fokotu’u ke ‘ave ki he Komiti Kakatō telia na’a toe hoko ai ha maumau. Sea pea telia ngaahi, ko ena kuo mahino e tu’utu’uni pea mo e fokotu’u kuo ‘omai mei he komiti ko ení. Sea ko ‘eku lave’i ‘aku ‘oku ‘i he Feitu’u na ia. Pea kapau ko ha ‘uhinga ke toe tuku mai ki he Falé ni, tapu ange mo koe Sea ‘o hangē ha’o fanofano ke tuku mai kia mautolu e tu’utu’uni ko ení.

Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou tokanga au ki aí Hou’eiki Fale Alea, ‘a e laumālie ‘a eni ‘oku tau nofo ‘o fai ‘aki hotau fatongia he Falé ni. ‘Oku ‘ikai ke u fakatonuhia’i ‘e au e motu’a, kaungā Fakafofonga ‘oku ko ení. Na’a ne ‘osi mea’i lelei pē he ‘aho ko iá, na’a ku hū atu kitu’a ‘oku ‘i tu’a tokotaha pē heni ‘i hotau palepale ‘i tu’á. Pea ‘alu atu e me’a kehekehe meiate au ki ai pea u lea ‘o fēhu’i ki ai, ‘oku ‘ikai te ke toe ma’u ‘e koe ha toe fa’ahinga lea ange ‘e taha ke ke hanga ‘o fakamahino ‘aki ho’o poiní? Ko ‘ene tali na’e fai mai kia aú na’e pehē, te u toe lea fēfē.

Kole ke meesi faitu’utu’uni fekau’aki mo e Fakafofonga Tongatapu 7

'Eiki Palēmia mo e Hou’eiki telia na’a pehē ‘oku ou tu’u ‘o taukapo’i ‘a e ‘ulungaanga ‘oku faí ‘e hoku tokoua Fakafofonga ko ení. Mole ke mama’o ko e taukapó ia ‘oku tokotaha pē ko Sīsū pē ‘a e taukapó ia. ‘Io kuo ne fai e me’a ko ení kuo fakatonutonu mo fakamahino he ‘aho ni ‘a e maumau na’a ne fakahokó. Ko ‘eku kole pē ‘a’aku homou meesi fakaelotu ki he motu’a Fakafofonga. Ko ‘eku lave’i ‘a’aku ‘eku vakai atu ki he motu’a ki he tokotaha Hou’eiki Fakafofonga ko ení, ‘oku ou sio atu au ki he kāinga ‘Eiki ‘o Lavaka, Tu’iha’ateihó ‘a ē ‘oku ne tekiteki mai ‘aki ki he Falé ni. ‘Oku ‘ikai ke u kole atu ‘e au Fakafofonga ke ke tu’u ‘o kole fakamolemole. Me’a fakaeloto ia ke te tali ‘i loto e me’a ko iá.

Ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku ‘o fakahoha’a 'Eiki Sea mo e anga ‘etau fetangutu’i ‘i he Falé ni mo e ngaahi fatongia ‘oku tau fai mo e kakai ‘oku tau omi ‘o fakafofonga’i. ‘Oku ou kole atu pē ‘e au ‘o hangē ko e me’a pē ‘oku toe fokotu’u mai ‘e he komiti, pea hangē ko e me’a pē na’e ‘osi ‘ohake ko ena he 'Eiki Minisitā ‘o e Fefakatau’akí pe ‘oku ‘i ai ha faingamālie ke toe fai ha keli takai ki he tokotaha ko ení. ‘Oku ‘i ai ha faingamālie ‘i hono lotó ke ne hanga ‘o fakafoki ‘ene fakahoha’a na’e faí. ‘Oku ‘ikai kau ‘a Tongatapu 1 atu ia ‘i he me’a ko iá. Ka ko ‘eku tu’u pē ‘aku ‘o fakahoha’a he ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ‘oku ou to’o ma’ama’a ko ‘ene kaungā hia ko ē ‘oku ou lau pē ‘e au au ko homau kaungā Fakafofonga, te mau fuahia kotoa pē ai.

Kole fakamolemole atu 'Eiki Palēmia, ‘io mahalo na’e mei kehe ia ‘o kapau ko e fakahoha’a ko ení na’e fai mai ki he motu’á ni. Kae mālō mu’a ho’omou kātaki, na’a ko e ‘uhinga ia ‘oku mou ‘i he lakanga ko iá. ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Tevita Puloka: ... ‘Oku ou kole atu Sea kuo mahino pē ‘a e faitu’utu’uni ia, ka ‘oku mahu’inga ange ki he motu’a ni ‘i he anga ‘o ‘etau fakafōtunga mo hotau loto ki he tangata, pea tukuange pē lao ia ke tu’utu’uni ‘iate ia pē, pea ‘e fai pē ia ‘o ‘alu pē ia he ko e lao ‘oku mahino ‘oku tohi ia.

Sea ko e ‘uhinga pē ia ‘eku tu’u atu, mole ke mama’o ha’aku poupou’i ‘a e ‘ulungaanga na’e fai, ‘o hangē pē ko e fakahoha’a, ‘ikai ‘oku ‘ikai ko au ‘a e taukapo, he ‘oku tau halaia kotoa pē. Ka ‘oku ou faka’amu pē ‘ia kitautolu ‘i loto Hou’eiki, Hou’eiki Minisitā, ‘Eiki Palēmia, na’e hoko tonu ki ai ‘a e maumau ko eni, ke ‘i ai ‘ia kitautolu ha loto fefakamolemole’aki, pea mo e fetoka’i’aki, leveleva ‘a e malanga ‘ofa atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae faka’osi atu ai pē ki’i malanga nounou ko eni. Sea ko hoku loto mo’oni’oku ‘ikai pē ke u loto ke taku ‘o pehē kuo tōnounou pē to lalo ha ngāue ‘a e Falé koe’uhi ko e me’a ‘oku ne ‘osi ‘ilo mo e me’a ‘oku ne ‘osi mea’i ‘a e lelei ‘oku mā’olunga ange. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a ko ē he pongipongi ni, koe’uhi he ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ia ko ia ‘oku tuku pē ia ko hotau tala tukufakaholo, ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku teuteu ke tau tautea pē ko e Fakamaau’anga pē ko fē pē ha feitu’u, ‘oange hano faingamālie ke fai ha’ane fakahoha’a.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ‘ai mu’a ke ki’i tuku mai ha faingamālie ke u fakahoha’a ai, ‘e ma’uma’u ma’u pē ‘a ‘Eua ia ka mau ta’elea mautolu.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku faka’osi atu pē ‘e au ia kae toki hoko atu ‘a e ‘Eiki Palēmia koe’uhi ka tau hoko atu.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 te u to’o atu ho’o miniti ‘e 2 ke ke faka’osi mai.

Kole ha fakamolemole ‘a e Fale Alea ke hakeaki’i melino mo e uouongataha

Taniela Fusimālohi: Sea ko e tokotaha ko eni ‘ikai ke u kaume’a au mo ia pea ‘oku ‘ikai ke u fie kaungāme’a au ia mo ia, ‘oku ‘i ai pē ‘eku, ‘a ‘eku me’a ia ‘a’aku pea ‘oku ‘i ai pē ‘eku ongo ‘aku, pea ‘oku ‘i ai pē hono fāmili, ‘oku ‘i ai hoku fāmili. ‘Oku ou to’o ‘eku ongo kotoa pē kau lava ‘o sio ki ha lelei ‘oku mā’olunga ange.

Ko e faka’osi ‘eku fakahoha’a Sea ‘oku pehē, ‘oku ako ma’u pē ‘a e, ‘a au ia Sea ‘eku mo’ui mei he ngaahi talanoa ‘oku tau fanongo ai he talanoa fakatātā kia Sīsū. ‘I ai ‘a e ‘aho ‘e taha nau toho mai ‘a e fefine, ko e kau loea ko e kau faiako ko e kau poto, ‘o lī he fu’u loto ‘ata’atā ko e ‘ai ke nau tolo maka’i he ko e tautea ia ‘oku fiema’u ke ‘oange ki ha taha pehē. Pea ‘eke atu ‘e Sīsū, ko e hā eni? fefine fe’auaki ko e tautea ko e tolo maka’i pē ki he mate. ‘Ikai ke ‘i ai ha lea ‘a Sīsū na’e fai kae tohi ‘e ia ‘i he kekekele. Ko ia koe ‘ia kimoutolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane hia, to’o ‘a e fo’i maka ‘o tolo. Tuai e kemo Sea ‘a e movete ‘a e fakataha’anga.

‘Oku ‘i ai pē hotau faingamālie Sea ke tau hanga ‘o hākeaki’i hotau laumālie ‘aki ‘a e fakamolemole, ‘aki ‘a e faitaau mo tau fai pē ha me’a ke tau hākeaki’i ai ‘a e melinó mo e nofo uouongataha. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Fokotu'u ke pālōti e Falé he fokotu'u mei he Lipooti e Komiti

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki kotoa pē 'o Fale ni, kae 'oatu 'a e ki'i fakahoha'a ko eni. 'Eiki Sea 'oku ou poupu ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Nōpele Fika 1 'o Ha'apai, pea pehē foki ki he Nōpele fika 2 ko ia 'o Vava'u, Sea 'aki 'a e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku tau 'i heni 'i he 'aho ni, ko e līpooti 'oku 'ikai ko ha'atau hopo. Ko e *impeachment* 'i he kupu 70 ko e hopo ia 'oku lava ke tau lea, fakahū pilīsone 'aho 'e 30, pa'anga 'e 5000 ngaahi me'a pehē. Pea tuku ai 'a e ongo fa'ahi 'i he 'ena fakahā 'ena ngaahi tafa'aki 'o makatu'unga mei ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fale.

Ko eni Sea ko e lāunga eni fekau'aki mo e Tu'utu'uni Ngāue ho Fale, pea 'oku muimui kātoa ki ai 'a e ngaahi me'a ko ē ke fai, 'o a'u pē ki he tu'utu'uni ko ē 'oku tuku atu ki he Feitu'u na makatu'unga pē ia...

<005>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Tokoni Palēmia: ...'i he tu'utu'uni ngāue ho Fale. Ko u tui ko e 'uhinga ko ē konga 3 loma 'o e fokotu'u ko eni, fiema'u ke fai ha ngāue ki he ngaahi tu'utu'uni ho Fale ke lava ke toe malu ange 'ene tu'u ko ē ki ke kaha'u. Ko ia ko u tui 'Eiki Sea 'oku 'uhinga ia 'oku tau 'i he Fale ni ai ko 'etau fa'u ha lao ke tau muimui ki ai mo muimui ki ai e toenga 'o e fonua. 'Oku 'ikai ko 'etau fa'u lao ke toe pehepehe'i holo pē ia 'ikai, faka'apa'apa 'Eiki Sea ko e fa'u e lao ke malu mo maau 'etau nonofo ko ia hotau fonua ni. Ko ia ko u kole atu au 'Eiki Sea tau pālōti, pālōti tau foki mai ki he 'etau tu'utu'uni tau pālōti ā e tu'utu'uni he fokotu'u atu mei he komiti mālo 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea fai pē ha ki'i lave atu ki he ...'Eiki Sea mahalo pē 'oku mea'i he Feitu'u na ko 'ene toki kolosi mai eni 'a e me'a ko eni hotau Fale ni 'o a'u mai ki he tu'unga ko eni 'i he taimi lahi 'etau fononga mai. Pea 'i he'eku manatu 'Eiki Sea na'e lahi pē 'ū ngaahi lea pehē ni talu mei he 2010. Sea 'oku ke mea'i pē ko ho'o fuofua tuli au kitu'a mei he Fale Alea 'i he 2011.

'Eiki Sea: Ko koe pē ko u 'osi tuli he Fale ni kitu'a.

Mo'ale Finau: Ko ia. Na'a ku manatu'i pē 'e au pea 'oku 'i ai pē ni'ihhi na'e fai kē ai na'e fai e kē na'a ku 'oatu pē 'e au 'eku totonu he 'aho ko ia,

(Ko e konga eni e me'a 'a e Fakafofonga Kakai 'o Ha'apai 12, Mo'ale Finau na'e tu'utu'uni e Sea ke to'o)

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu. Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o talamai na'e hala ho faitu'utu'uni ko ia ko e Minisitā ia na'e tonu ke tuli 'o e 'aho ko ia. Ko e 'uhingá ke to'o mei he lekooti pea toki me'a ia 'amoua 'i he'ene tukuaki'i ko ena na'e hala ho faitu'utu'uni pē 'ikai tau fou pē 'i he founa.

Mo'ale Finau: Ke me'a ange Sea 'e faifai pea faka'ilo au 'i he me'a ko eni. 'Eiki Sea ke mea'i.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea ko e kole atu pē ke fakatonutonu.

Mo'ale Finau: 'I he 'aho ko ia na'a ku kē mo e Minisitā.

'Eiki Palēmia: Fakamanatu ki he Fakafofonga Ha'apai ko e me'a ia 'a e Sea.

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ko 'ema kē ko ha'ama fakavahavaha'a ko e kehe 'ema fakakaukau.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 'oua te ke toe 'ohake 'eku manatu melie ko ena he kuohili.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fakatonutonu.

'Eiki Sea: Pea 'oua te ke fakatonutonu 'eku faitu'utu'uni na'e 'osi fai he 'e lava pē ke toe tuli fo'ou koe he 'aho ni.

Mo'ale Finau: Sea.

'Eiki Sea: 'Oku ke tukuaki'i hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia na'e hala 'eku faitu'utu'uni he 'aho ko ia.

Mo'ale Finau: Sea kapau te u fakamatala au 'Eiki Sea he na'a ku talanoa mo e Minisitā he'ema o kitu'a.

'Eiki Palēmia: Kole atu 'Eiki Sea ke kole fakamolemole pea to'o mei he lekooti kae 'ikai pea toki fa'iteliha moua hano tautea'i Sea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ko 'etau tu'utu'uni pē ia.

Mo'ale Finau: Na'a ku talanoa mo e Minisitā e 'aho ko ia ma hū 'o *lunch* 'i tu'a pea ne fakahā mai kiate au 'ene kole fakamolemole

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i 'a'aku ia pe 'ē kole fakamolemole pē 'ikai, he ko ē na'e hangē pe ko ho'o me'a na'a ne hanga 'e ia 'o talaatu na'e hala na'e tonu ke tuli 'a e Minisitā pea 'oku 'osi 'i he lekooti ia 'a e Fale Alea Sea ta'u 'e 10 mei heni ha'anau toe alea'i hono tuli ha tokotaha 'e 'ohake ai. Na'e talamai he Fakafofonga Ha'apai na'e me'a mai'aki Fakafofonga Ha'apai na'e hala ho faitu'utu'uni na'e tonu ke tuli e Minisitā ia.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko 'eku kole.

'Eiki Palēmia: Ngali fakakata 'a e me'a 'oku fai ka tau tauhi pē ki he'etau tu'utu'uni.

Mo'ale Finau: 'Oku ou kole ki he Feitu'u na Sea.

'Eiki Palēmia: Pe'i talangofua 'o kole fakamolemole.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 ko u tali e fakatonutonu e 'Eiki Palēmia tau 'ai nounou pē fai mo ke kole fakamolemole mai na'a tau faingata'a'ia.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou fie tokoni atu ki he Feitu'u na pea u toki kole fakamolemole. 'Oku ou kole 'Eiki Sea ke ke tu'uma'u mu'a 'Eiki Sea ke fai e me'a 'oku totonu ke taau pea mo 'emau falala ki he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Sea ko e tukuaki mamafa eni Sea kātaki.

Mo'ale Finau: Sea, 'Eiki Palēmia te mau 'osi he'ene hanga 'o lāunga'i kimautolu he me'a 'oku 'ikai ...

'Eiki Palēmia: Fakafofonga te u hanga 'o lāunga'i koe. Hangē ko e lau ko 'ene tukuaki'i eni koe Sea ke ke tu'uma'u he totonu. Hangē ia 'oku ne talamai 'e ia 'oku ke faihala pea ngaungaue holo 'o 'ikai ke ke tu'uma'u he me'a 'oku totonu. Ko e me'a ia ko ē 'o kapau 'oku fiema'u ke 'ohake e lekooti. 'Osi pē 'ene kole fakamolemole toe 'ai pē fo'i me'a tatau Sea mālo.

(Ko e kongā eni e kole fakamolemole 'a e Fakafofonga, Mo'ale Finau ki he Sea ne to'o mei he Miniti)

Sea ko 'eku poini eni Sea ka u hanga 'o 'oatu. Na'e me'a 'a e Fakafofonga Fika 11 ki he me'a 'oku ui ko e *natural justice* fakapilitānia 'atu pē au e ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau : ... Tonga. Ko e totonu fakaenatula. Ko e totonu fakaenatulá 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o tui'i e me'a kotoa pē ke hū ki loto ke te ma'u 'ete totonú kae tautautefito ki he fu'u tukuaki'i ko eni 'oku fakahoko ki he Fakafofonga.

'Eiki Tokoni Palēmia : Fakatonutonu atu Sea. 'A ia 'oku 'i ai pē 'ete totonu ke te kapekape mo leanoa'ia he Fale ni?

Mo'ale Finau : 'Oku 'i ai e totonu Sea

'Eiki Tokoni Palēmia : 'Oku 'i ai e totonu ki ai.

Mo'ale Finau : 'Oku 'i ai e totonu Sea ke te hanga 'o fakamatala ko e hā e 'uhinga na'e lea pehē ai. 'Eiki Sea kapau..

'Eiki Sea : Hala ia Ha'apai 12 te u ta'ofi e feme'a'akí he taimi ni. Me'a hifo ki lalo.

Hou'eiki, ko 'etau Tohi Tu'utu'uní 'oku mahino 'a e siakale 'oku mahino ke tau nofo ai. Ko ia 'oku tōtu'a 'i he ngaahi tu'utu'uní 'oku 'i ai e ngaahi tautea 'oku hilifaki, koe'uhí ke te nofo pē 'i loto 'i he siakale 'o e ouau e Fale Aleá ke faka'apa'apa mo tauhi e ngeia e Fale. Ko e taimi ko ia 'oku ke kolosi ai 'oku 'i ai e ola ia mo e naunau 'oku hilifaki 'ia koe he taimi 'oku ke kolosi ai he fo'i laine ko ia. Ko e me'a na'e hokó, na'e 'i ai e tukuaki'i na'e 'i ai e tokotaha he Fale ni na'a ne kolosi he fo'i laine ko ia. Na'e mei lava pē ke hanga 'e he Seá 'i he'ene mafai 'i he Tohi Tu'utu'uní 'o hilifaki ha tautea e tokotaha na'a ne kolosi he fo'i laine. Ka na'e tu'utu'uni 'e he Sea ia he 'aho ko iá, tukuhifo e me'a ko ení ki he Komiti ko eni 'oku ne hanga 'o vakai'i e ngāue ko ia. Ko eni kuo fakafoki mai e lipooti mei he Komiti, 'io na'e maumau'i

e tu'utu'uni 'a e Falé, kuo 'osi. 'Omai mo e fokotu'u ke hilifaki ha tautea 'e he Seá ki he tokotaha ko eni.

Ko 'etau feme'a'aki ko eni ke toe 'i ai ha *right* 'o e *reply* mo ha me'a pehē hangē ko e tu'utu'uni ko eni e Komiti he'enu lipooti peesi fika 6, 9 Kupu fika 4 ki lalo. Na'e toe fakatokanga'i foki he feme'a'aki he Komiti kuo 'osi e faingamālie 'o e Fakafofonga ke ne fakafoki 'e he ngaahi lea. Hou'eiki, ko e *justice* 'a eni ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua 11 ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga. Na'e 'ikai ke maumau ha lao ia ko e tu'utu'uni 'a e Fale na'e maumau'i. Pea ko e me'a ko eni 'oku tau fakahokó ko hono fakatonutonu 'a e tu'unga faka'ulungaanga 'a e kau Fakafofonga fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni.

Foki mai e feme'a'aki ki he lipooti 'oku 'i ai e fokotu'u 'oku 'omai he lipooti 1. Ke tali 'a e lipooti 'i he'ene kakano. 'A ia ko 'etau tali pē lipooti ko 'etau tali ia e ngaahi mo'oni'i me'a kuo 'osi fakatotolo'i pea kuo 'osi fakapapau'i 'e he Komiti na'e hoko 'a ia na'e maumau'i 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni. Kupu si'i (2) 'a e fokotu'u ko eni mei he Komiti ke tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea fakatatau ki he Kupu 49 (3) pea mo e konga 3 ko eni 'o e lipooti ke fai ha ngāue 'a e Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá mo e Komiti Lao ke fakalelei'i, koe'uhi ka toe 'i ai ha me'a 'i he kaha'ú, 'oku mahino lelei e *process*.

Ko e fokotu'u ko eni 'a 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakató ko eni ko u fakama'ala'ala atu Hou'eiki, 'oku 'ikai ha mafai 'i he Kōmiti Kakato ke nau fai e me'a ko eni. Ko 'etau Tohi Tō, ko e mafai 'oku 'i he Fale Alea. Pea kuo 'osi lau kakato ma'opo'opo e lipooti. 'Oku 'ikai ke 'ilo pē ko e fe tafa'aki 'e toe fai mei ai ha fefusiaki hono tali pē ta'etali e lipooti ko e me'a pē ia ke tau nofo ai.

Mo'ale Finau : Sea ki'i faka'osi atu 'eku ki'i fakamalanga.

'Eiki Sea : Faka'osi mai 'e Ha'apai 12.

Tui na'e totonu ke 'oange faingamālie Fakafofonga Tongatapu 7 ke fakamatala ki he taumu'a e lea na'a ne fai

Mo'ale Finau : Mālō Sea. Sea kole fakamolemole atu ki he kamata ne u hūhū mai ai 'anenai, Fakamolemole atu ki he Feitu'ú na. Sea faka'osi ko e 'uhinga e 'ikai ke u, 'eku ta'efiemālie ki he lipooti ko e 'ikai ke 'i ai ha faingamālie 'o e Fakafofonga ke ne hanga 'o *express* 'a 'ene *intention* pē ko 'ene 'uhingá. Mea'i pē 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea. Kapau na'e 'alu 'a e Fakafofonga ki he Komiti ke nau 'eke ki ai 'ene faka'uhingá ko u tui au na'e mei fakamolemole'i pē 'e he Komiti pē ko e hā ha fa'ahinga me'a te nau fai, *at least* ke nau fanongo na'a ne 'uhinga koā ki he ha 'a e fo'i lea na'a ne pu'aki. 'A ia ko e anga ia 'eku tui 'Eiki Sea pea 'oku...

'Eiki Tokoni Palēmia : 'Eiki Sea fakatonutonu atu. Na'e ma'u 'a e *intention* mei he ha'u tuku'au mai 'a e lipooti 'a e ngaahi miniti ko ia na'e lau ma'u ai 'a e *intention*. Ko e *intention* ia 'oku 'i ai ke toe *intention* fē ke 'eke ko e hā. Ko e lea mo e fōtunga mo e sipinga mo e tō'onga na'e ...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Tokoni Palēmia: ... ko e me'a ia 'oku ma'u mai e *intention*. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: 'E Sea faka'osí 'i he faka'uHINGA 'a e motu'a ni ko e kakato e *intention* mei he tokotaha ko ē 'oku tukuaki'i ko 'ene kakato ia. Ko e me'a ia ko e ngaahi *circumstantial* pē ia fakatakai 'i he anga 'ene *express* 'ene tō'onga. Kapau na'e ta'utu e tokotaha ko eni mahalo miniti pē 'e tolu at *least* ke ne fakahā atu ko e hā e 'uhinga ne u fai ai lea Sea 'oatu e me'a ko eni 'Eiki Sea na'e toe ai mo 'ene setesi kimui ...

'Eiki Sea: Ha'apai 12 ko Ha'apai 13 eni mahalo 'oku fie tokoni atu pē ko 'ene fakatonutonu.

Veivosa Taka: Fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu 'oku hoha'a 'a e 12 ke me'a mai 'a 7 ki he komiti. Ko e me'a 'oku ui ko e *repent* Sea kapau 'oku 'i ai ha'ate pa'anga na'a te kaiha'a mei he tokotaha mamahi kuo pau ke te totongi huhu'i. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu 'e fai 'a e fakatomalá mo hono faingamālie he ko e tokotaha ko ē na'a ne fai ki ai 'a e hiá ko e tokotaha ia 'oku mamahi. Pea ko u tui ko e 'uhinga ia 'a e fakatomalá, totongi huhu'i pea ke 'alu 'o lea 'o kole fakamolemole mālō Sea.

Mo'ale Finau: Faka'apa'apa lahi 'aupito Sea ki he malanga ko eni. Ko e me'a ko e *opinion* foki 'e Sea 'oku 'ikai lava ia 'o fakatonutonu. Sea faka'osi 'oku pehe ni fakamālō pē au ki he komiti ko e ngāue lahi. Ngāue lahi 'aupito sio ki he ngaahi vitiō pea nau toki *arrive* ki he fo'i *final decision* hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā hanga nautolu 'o *draw* mei ai e *intention* ko 'eku poini fēfē nai kapau na'e si'i me'a mai 'a e motu'a 'o si'i ta'utu kae tukuange ke ne fakamatala. Kau talaatu e fakakaukau ko eni Sea toki 'asi ki mui he'ene ngaahi, he tipeiti na'e 'ohake ai fāmili 'a ia ko e kui ia mo e fāmili Sea na'e si'i 'uhinga pē motu'a ko e 'uhinga lelei fakafāmili ko e anga 'eku fakakaukau 'Eiki Sea.

Fokotu'u ki he Sea ke faitu'utu'uni pea hilifaki ha tautea 'o Tongatapu 7 he kuo kakato ngaue Komiti

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea ko 'eku kole pē ki he Fakafofonga te u ki'i lava 'o tokoni atu ki he Feitu'u na? Ko 'eku tokoni ki he Feitu'u na Fakafofonga uike kuo 'osi ma lulululu mo e Fakafofonga Fika 7 pea ma fekolēfakamolemole 'aki. 'Osi mea'i pē he Fale ni mo e kakai 'o e fonua 'a e me'a na'e hoko ki he motu'a ni fekau'aki mo e Fakafofonga Fika 7. Pea mou 'osi mea'i pē kau Fakafofonga 'uhinga na'e 'ikai ke u tui ai ke u muimui 'i he *vote of confidence* koe'uhí ko hono tāpalasia au 'e he Fakafofonga ko eni. Lele 'i tu'a he *media*, faitaa'i au 'oku ou mohe 'i Fale Alea, kape mai e kakai kau sio pē. Taumaiā Fakafofonga ke ke mea'i 'a e faingata'a'ia 'oku mau ma'u tautautefito ki he 'Eiki Palēmiá pea mo hoku fāmili. Tui au ki he me'a ko ena 'oku mou *vote of confidence* ka 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga tō'onga faka-*leadership* ia ki ha taha Mēmipa he Fale ni ke ne fai e fa'ahinga tō'onga ko ia.

Ko u 'osi fefakamolemole 'aki au mo e Fakafofonga. 'I ai e tokotaha mei Leimātu'a 'oku na polokalama ma'u pē ma 'osi talanoa mo ia kau ki he 'ū me'a ko eni ko u talaange hoko atu pē ho'omou polokalama 'ikai ke ai ha'aku kaunga 'a'aku ia ki ai. Ma fetaulaki mo e tokotaha ko eni 'i *Salt Lake* talamai hoku fāmili 'oku fai 'ene ki'i me'a 'i he Kalapu 'a e kau Lapaha ko u

talaange ka nautolu mou ō ki ai ... Mou ō ki ai ‘o lī ha seniti talaange ki ai ko u ‘ofa atu he ‘ikai ke u ‘alu atu au ki he feitu’u ko ia.

Ko e anga ia ‘etau fetauhi’aki mo ‘etau fe’ofa’aki kapau te ke tui e sū ‘oku me’a ai e ‘Eiki Palēmia mo e sū ‘oku ou ‘i ai he’ikai te ke toe fakamo’oni koe. Hangē ko e me’a ko ena, ‘oange hano ki’i ‘oange pē hano ki’i tautea, ‘ikai ke me’a ko e ki’i me’a pē pea foki mai hoko atu ‘etau ngāue. Kae holoki ‘a e tu’unga ‘o hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki ai Sea ‘a e ‘ulungāanga ‘o tautolu e kau Mēmipa ‘o e Fale ni.

Sea ko u fokotu’u atu ke fai ā ho’o tu’utu’uni ‘osi fe’unga kau Fakafofonga ‘ikai ke u toe hanga au ‘o fakahalaki e me’a ko ena ‘oku mo me’a ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ia pē ko ‘etau toe taukapo’i fēfē ia ko hono ‘ai pē eni ko au ko u ‘osi vālelei pē au mo e Fakafofonga ‘ave ‘oku ‘i ai ‘eku lāunga ‘oku ‘ave te’eki ke foki mai e komiti ia pē te nau tānaki fēfē’i mai ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Lord Tu’ilakepa: ‘Ika ke u ‘ilo ‘e au e komiti pe ko e kau tama mei fē ka kiate aú ko u ‘osi fiemālie pē au ia. Sea ka fai eni te u fokotu’u atu ki he komiti ke tukuange ā ‘ikai ke u toe hoko atu ‘eku me’a fekau’aki mo ‘eku lāungá. ‘Osi fe’unga he ‘oku tau kei tangata pe, tau fe’ofa’ofani. Ko e anga ia ‘etau ngāué, tau mate’aki’i e ngāué kae fakafuofua ho’o me’a he Falé ni. ‘Ai pe ‘o fakangatanga ‘oua teke fu’u tō kitu’á, poto hono filio’í, poto hono tatakí, poto hono fusi maí mo hono ‘oatú, fotunga lelei pe ‘Eiki Sea. Ko u fokotu’u atu Sea faitu’utu’uni ā Feitu’una ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Sea Ko u fakamālo atu ki he Nōpelé, mālō ‘aupito e tokoní. Hou’eiki ko u tuku atu ‘e au e līpootí kuo ngata ‘eku ki’i fakakaukau. Ko e anga pe ia fakakaukau e ngāué, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mea’a mai Tongatapu 8

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Palēmiá Hou’eiki ‘o e Faleni, kau Mēmipa ‘o e Fale Aleá he pongipongi ni, mālō tau mo e laumālie. Sea ko e me’a fo’ou eni ia ki he motu’á ni ‘ene kau ‘i he fa’ahinga me’a pehé ni he Falé ni. Fale fa’u lao foki eni Sea pea ko e taimi eni ko ē ‘oku tau toe hoko pe hangē ha Fale Hopo. Kaikehe Sea ko u taki mai ‘e au ia e fakakaukau Sea ki he ‘uhinga ‘e 5 ko ia na’e fa’u ai Konisitutone ‘o Tongá ni Sea. Tau’atāina, Lotu, Ako, Langa Faka’ekonōmika, ‘Ulungaanga Fakafonua mo ‘etau tuku fakaholo Sea. Ko e me’a ia ‘oku nofo ai e motu’á ni Sea ‘i he tukufakaholo mo e ‘ulungaanga fakafonua ‘a Tonga, ‘a e talanoa ‘a e kāinga mo e nofo ‘a e kāingá Sea.

Fakamālō ki he ngaahi me’a mālie ‘a e Hou’eikí, ‘a ē mo e ngaahi me’a ko ē ko u ‘uhinga ki aí ‘a e talanoa ko ē ‘a e Tongá, ‘oku solova pe ia he fika 5 ko ení, ‘a ē na’e me’a mai ki ai ‘a e Palēmia mālōlō, Hou’eiki Tu’ilakepa pehé kia Tongatapu 1.

Sea, kuo tau ‘osi lave’i kātoa pe ‘a e anga ‘etau ngaahi lea faka’apa’apa mo e ngaahi lea fakatukufakaholo ‘oku ngāue’akí hotau fonuá ni Sea. Ko u tui ko e ‘isiu ia ko ení Sea ka toe hoko atu ‘ikai ke fai ki he fokotu’u ‘a e komiti. Ongo telinga, tu’u telinga mai ‘a e Tonga kotoa ‘i Tongá ni mo e opé ko e ‘isiu lahi taha eni ‘oku nau fie fanongo mai ki ai. Ko e ‘uhingá ia Sea

e tu'u hake e motu'á ni. Me'a ko eni 'oku talanoa ki ai 'a Tu'ilakepá, 'io, mo'oni 'aupito. Kau e motu'á ni ia Sea hono tāpalasia 'e he tokotaha ko ení.

Ka ko e 'uhingá foki ia ko 'ete ma'u e mahinó Sea na'e fai pe ia 'e 'Ivi he ngoue ko 'Itení e angahalá. Ko 'ena lōua mai pe lelei mo e koví Sea 'alu ai pe 'o ta'engata Sea kei ua pe, 'ikai ha me'a ia 'e taha. 'I ai pe totonú pea mo e taimi lahi 'oku tau loto puna. Ko e motu'á ni a'u pe ngaahi me'a kotoa pe Sea ke nofonofo ma'u pe 'oua te te 'oho'oho ka te fanongo pe ngaahi me'a lahi. 'Io, 'Eiki Palēmia, 'i he fo'i taimi ia ko iá Sea, na'e hoko ai e me'á ni 'ikai ke toe lava ha taha ia 'o ta'ofi. Pea na'e hoko ai mo e ngaahi loto kehekehe Sea 'o hoko ai e fo'i palopalema ko ení.

'I he 'ahó ni ia Sea pehē pe Tongá, matafi atu Sea. Palopalema ia 'i he fonuá ni Sea 'oku lahi. 'Osi mai e fo'i me'a, hoko mai, hoko mai Sea 'o a'u mai ki he ki'i me'a ko ení Sea. Ki'i me'a 'oku solova pe he talanoa, fesiofaki hotau anga tukufakaholo mo 'etau tui 'Otua Sea. Ki'i me'a si'isi'i, pea 'oku pehē 'e he motu'á ni ia Sea ko e fu'u komiti ē, ko e kau Hou'eiki ē na'a nau me'a kātoa ai. Talanoa'i ko e ngāue lelei tahá ē Sea, ko e 'isiu ia ko ení Sea ke solova pe ia 'e he Feitu'u na. Ko e fokotu'ú ē ka ko u poupou lahi atu ki ai Sea, ko u fokotu'u atu Sea tau tali e fokotu'u ko ení 'oku fai

'Eiki Sea: Tongatapu 10

Kole Tongatapu 10 ki he Palēmia ke fakamolemole'i pē 'a e Fakafongga Tongatapu 7

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga kae 'atā pe mo'oku e faingamālie ko eni ke ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Kapelieli Lanumata: ... kae fai atu pē ha ki'i fakamalanga. 'Uluakí pē Sea 'oku ou fie fakamālō ki he komiti ko ení he ngāue lahi kuo fai ki he lāunga ko ení. Pea 'oku mā'opo'opo 'aupito pea mahino ngofua 'a e ngaahi fokotu'u 'oku mou 'omai ki he Fale 'eiki ni. Pea 'ikai ngata pē ki he Sea pea pehē foki ki he mātu'á ni pea 'oku ou fakamālō atu. 'Oku ou fakatauange pē 'e 'i ai ha ki'i taimi 'e fakahoha'a ai 'a Tongatapu 7 pea ka hili iá ko u fokotu'u atu ke tali e lipootí. Ka kimu'a iá 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou fie lavelave ki ai, fakamolemole pē 'e Sea.

'Oku ou fie kau fakataha atu pē pea mo e ta'okete ko eni pea mei kaungā Fakafongga pea mei Tongatapu 1. Taimi lahi 'oku tau fa'a fekumi tokua ki he me'a lelei taha 'o e mo'uí pea tau fakakaukau ko ha koloa fakamatelie kae ngalo 'iate kitautolu ko e me'a lelei taha 'i he mo'uí 'oku 'ikai ke lava hotau fofonga fakamatelié ke vakai ki ai. Pea ko e me'a lelei taha ia 'o e mo'uí 'oku 'alu hake ia pea mei he lotó.

'E 'Eiki Palēmia tapu ange pē pea mo e Feitu'u na, lave'i pē he motu'á ni ko e 'Eiki Palēmia koe ka ko e lea atu eni ia ko e lea ia 'a e tehina ki he ta'okete. He 'oku 'i ai 'etau lea 'oku taka, ko e me'a ongo ka ko e tama tangi mai. Pea na'e 'omai pē e Feitu'u na ia ke ke lahi ke ke kātaki lahi e me'a kotoa. Pea 'omai pē kimautolu ke mau si'isi'i ke mau fakafepaki pē mo talangata'a he taimi lahi ka ko e laumālie ia 'oku ma'u he tēpile ko ení ko e fai pē ia he 'ofa fonua pea mo

e ongo'i 'a e fatongia kafakafa 'oku tuku atu ki he Feitu'u na.

'Ikai ke puli pē unga 'a e fatongia mamafa 'oku 'i ho umá ko e lafitani 'o 'eni kalia pule'anga pea ko e mātu'á ni ko e mātu'a ohu liu pē. Ka 'oku fai 'a e fatongia ni 'i he 'ofa fonua pea mo e mamahi'i 'a e 'uhinga 'oku mau feta'utu'i atu ai he tēpile ko ení. Pea 'oku ou fie kaungā kau pea mo e Fakafofonga pea mei Tongatapu 1 he kole fakamolemole atu ki he tēpile 'a e Pule'angá. Kapau 'oku 'i ai ha to'o fatongia 'a e tu'unga mātu'á ni ko e tōnounou, ko e kolé ia ki he kaha'ú pea mo e halafonongá na'e 'omaí pē kimoutolu ke mou taki pea mou kātaki lahi 'i he fakahoko e fatongia 'oku 'uhinga ai 'etau 'i he Falé ni.

Faka'amu pē ke 'i ai ha ki'i faingamālie 'e 'oange pea ma'a Tongatapu 7 pea ka hili ia 'oku ou fokotu'u atu ai pē au Sea ke tali e lipootí. Pea kole fakamolemole atu kapau 'oku 'i ai ha fakafotunga, ko e fai pe ia 'i he loto lelei mo e ta'emahino. Leveleva e fakahoha'a mālō.

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7.

Faka'amu Tongatapu 7 na'e ui ia 'o faka'eke 'e he Komiti

Paula Piveni Piukala: Tapu ki he Seá pea tapu ki he Palēmiá pea pehē ki he kau Mēmipá. Sea na'a ku longo fuoloa pe au ia he 'oku fo'ou kia au pea na'a ku tukuange pē ke u sio 'i he founga ngāue 'a e Falé ni. Sea 'oku ou fie lave pē au ia he ko e, ko e talafatongia na'e 'i he lipootí ke fai e ki'i faka'eke'eke. Na'a ku faka'amu ke nau ui au, na'a ku faka'amu ke nau ui au he 'oku tau to'o valea pē 'o e leá 'o faka'uhinga'i ki he'etau, ki he'ene tonu kia kitá. Sea 'ikai 'aupito ke 'i ai ha fakakaukau ta'efaka'apa'apa 'i he motu'á ni *intentions was never in that line.*

Laumālie na'e ma'u 'e Tongatapu 7 na makatu'unga ai 'ene fai lea ta'etaau ki he Palēmia

'Oku ou loto ke 'ohake 'a e laumālie na'e 'uhinga ai 'e Sea 'eku fakahoha'a 'o iku ki he me'a ko ení. Koe'uhi ko e mafatukituki ia ki he motu'a ni 'a e fuakava na'a ku faí, na'e 'uhinga ai 'eku fakafoki 'a e tālanga 'o e 'aho ko iá ki he kupu 12 'o e Tohi Tu'utu'uni Sea. He na'a ...

<002>

Taimi: 1210-1215

Paula Piveni Piukala: ... kupu 12 'o e Tohi Tu'utu'uni Sea. He na'a ku fakakaukau 'oku maumau'i 'a e kupu 12 'o e Tohi Tu'utu'uni, he ko e fuakava na'a tau fai ke tau *truly loyal* ki he 'Ene 'Afio 'i he fakakaukau 'a e motu'a ni, 'omai fakataha 'a e fo'i fuakava pea mo e fekau Tu'utu'uni fika 12, 'oku fakalea 'o pehē pea na'e 'uhinga pea na'a ku feinga pē Sea 'i he 'aho ko ia 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni kapau 'e 'ohake 'e he Kalake, ko e 'uhinga ia 'a e mamafa, mafatukituki kia au 'a e *issue* na'a ku 'ohaké, he ko hono 'uhinga Sea, kapau 'e 'ohake, ko hono 'uhinga he na'e 'omai ia 'i he lipootí 'a e 'Atita 'o e Feitu'u na, 'oku te'eki ke solova 'a e matavaivai mei he 'atita 'o e ta'u kimu'a. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni 'oku 'i ai ha 'inasi 'a e Pule'anga mei he Lulutai.

Ko e ngaahi kautaha ia 'e 3 ko eni Sea, na'a ku hoha'a pē ko e kautaha leva ia 'a hai. 'UHINGA

ai ‘a e mafatukituki ki he motu’a ni Sea, ka ne ‘ikai ke ‘i ai ha’aku taumu’a *personal* ki he Palēmia, pea kapau ‘oku lavea hono lotó Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ai, ka kapau ko e ‘uhinga ke ta’ota’ofi ‘a e motu’a ni mei he’ene taukave’i ‘a e mo’oni ‘o e me’a ‘oku tui ki ai, ‘oku ‘ikai ke u tui au ki ai Sea.

Ko e Fale ni, ko e Fale ni na’e fokotu’u ‘e Tupou 1 ke ‘omai ‘a e hako ‘o e fonua ke talanoa’i.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu fakatonutonu atu, na’e ‘ikai ke, ‘oua ‘e tā pehē’i mo e maumau ‘a e tēpile, fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7. Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘atā pē ia ha taha ia ke fakahoko ‘ene fakakaukau Sea kae fakatatau pē ki he Tu’utu’uni Ngāue ho Fale. ‘Oku ‘ikai ta’ofi ha taha ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole atu ki he Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ke hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga, ‘oku fakangatangata ko e ‘uhinga ‘oatu ‘eku fakahoha’a ...

Paula Piveni Piukala: ... ke tuku mu’a ke ‘oatu ‘eku fakakaukau he ko e me’a ia ‘oku tau fehulunaki ai ko ‘enau tu’u noa’ia ta’e’iai ha ‘uhinga lelei. Kae ‘oatu ‘eku fakakaukau he ‘oku ‘i ai ‘eku mo’oni, he na’a ku fuakava te u fai ‘aki ‘a e lelei taha hoku poto mo hoku laumālie mo ‘eku māteaki’i fonua.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ko ‘eku fakatonutonu, ko ‘eku fakatonutonu ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ke fu’u kaikaila ai.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, kātaki pē ‘o fakamokomoko, ‘Eiki Tokoni Palēmia faka’osi mai ho’o fakatonutonu.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu Sea, ‘oku ngofua ke te fakahā ‘ete fakakaukau fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue ho Falé, ‘oku ‘ikai ko e ‘ai ke te tāpalasia ‘e kita ha totonu ‘a taha. Mālō Sea.

Taukave Tongatapu 7 na’e ‘ikai ke lea fakafu’ituitui ki he Palēmia

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole pē ke tukuange mai ke *flow* lelei ‘eku fakakaukau mo e makatu’unga ‘a e ‘uhinga ‘eku māteaki’i e me’a ko eni ‘oku ou taukave ai Sea. Na’e ‘ikai ‘aupito ke u *personal* ke u pehē atu ko ho’o kui la’ila’i va’e. Hala’atā, na’a ku ‘uhinga pē au Sea he na’a ku fakahoko atu ki he Feitu’u na ki’i kongā ‘api, na’a ku sio hifo ko e tohi na’e foaki atu ‘a e kongā ‘api ‘i he 1972, ‘i he’eku fakakaukau Sea, ko ho’o kui na’a ne fai ‘a e foaki, neongo na’a ku ongo’i ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke fenāpasí, ka ‘oku ‘ikai ke u toe ‘ilo ‘e au ha fo’i lea ke u toe fakahoko atu kia koe, pea na’a ku pehē atu hangatonu pē au kia koe, ke ke sio hifo he na’e foaki pē ‘e ho’o kui. ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au ha toe fo’i lea kehe, ko ‘eku hū ki tu’a ki he mo e kau Fakafofonga ko u ‘eke atu, mou talamai angé ko e ha ha fo’i lea te u ala ngāue ‘aki, he ko eni Sea, ‘oku ke ‘ilo ‘a e pa’anga ‘eku kui fa’iteliha pē au ai. Ko ‘eku ‘alu pē ki he ako ha’u ‘o kaiha’asi ‘a e pa’anga ‘eku kui, ‘ikai ke ‘ita ia. Pea na’e’uhinga pehē ‘eku fakakaukau, ko e pa’anga tukuhau eni ‘a e fonua, talamai ‘e he ‘atita ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamo’oni ia ‘oku ‘i ai ha ‘inasi ‘o e Pule’anga, ka ko e me’a na’e hoha’a mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio Sea.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha' o fakatonutonu 'Eiki Tokoni Palēmia:

Tokanga Pule'angá ke faka'apa'apa'i Tu'utu'uni Ngāue 'a e Falé

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia 'e Sea, ko 'eku fakatonutonu, tau foki mai ki he'etau līpooti pē 'oku tau hoko atu, ko u kolé Sea ke tau pāloti ai 'etau līpooti.

Paula Pīveni Piukala: Sea 'oku ou kole atu ke 'omai ha'aku totonu ke u lave he na'a nau fokotu'u mai ki he me'a ko eni, ko 'enau talafatongia ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku sai pē e totonu Sea, kae nofo pē malanga pē ki he Tu'utu'uni Ngāue ho Fale.

Paula Pīveni Piukala: Te u malanga 'eku laumālie na'a ku fai'aki, pea mou toki faitu'utu'uni moutolu Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te ke faka'apa'apa'i 'etau Tohi Tu'utu'uni, ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakatonutonu, te ke me'a ki lalo 'o tali ke 'osi 'a e fakatonutonu. Ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakatonutonu 'oku ta'ofi ho taimi, te u faka'atā ke faka'osi ho'o malanga 'oku toe ho'o miniti 'e 6. Me'a mai Tongatapu 7, pea ke faka'osi mai ho'o ngaahi faka'uhinga mo e fakamatala ki he'etau līpooti, me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e kole pē ia Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea. ...

Paula Pīveni Piukala: Mālō Sea. Koe'uhi ko e ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e kole pē ia ke fai pē 'ene totonu kae nofo pē ki he loto Tu'utu'uni Ngāue ho Fale. Faka'apa'apa'i ia, he koe'uhi 'oku mau pehē kotoa pē mo kimautolu. Kapau ko e 'ātunga ē ke tau fa'ifa'iteliha pē kitautolu ia, 'ikai ke toe 'i ai ha lao ia ke ne tokanga'i kitautolu mo pule'i kitautolu ...

<005>

Taimi: 1215-1220

'Eiki Tokoni Palēmia: ...Sea faka'ofa e fonua he kaha'ú kapau ko e 'ātunga ē mālō Sea.

'Eiki Sea: Miniti 'e ono Tongatapu 7.

Paula Pīveni Piukala: Sea ko e fakalea ko ē 'oku faka'ofa e fonua 'oku faka'ofa ange e fonua ni he'enau muimui ki he laó fakamoleki e tukuhau e kakai 'o talamai he 'Atitá 'oku 'ikai ke solova 'a e matavaivai.

'Eiki Palēmia: Sea na'e 'ikai ke 'ai ke u me'a kae tuku ke u fakatonutonu. Ko e lea ko ē na'e fai na'e fai 'i 'Aokosi. Ko e lipooti ko eni 'Atita na'e toki 'omai heni, ko 'ene taufā holo eni ke ngāue'aki e me'a ia na'e toki ha'u kimui 'i he'ene fo'i tu'uaki na'e fai 'i 'Aokosi. Ko e toki lipooti ni 'e 'osi eni pea tau toki hoko ki ai Sea. Ka ko e lea na'e fai na'e fai ia he māhina 'e ono kuo 'osi 'i 'Aokosi Sea kole pē ke tuku e 'ai pē, na'a tau lele he'ene kole fakamolemole ka ko eni 'oku hangē ia 'oku 'ikai ke loto pehē ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pē ki he Palēmia pea mo ‘ene Kapineti ke nau fakatokamālie pē he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha laumālie taufehi’ a ‘i he motu’ a ni. ‘Oku nau hanga ‘o puke e motu’ a ni ‘a e fanga ki’ i kupukupu’ i Tohi Tu’utu’uni ka na’e mamafa ko e me’a na’e mamafa kiate aú Sea koe’uhī ko e fuakava na’a ku fai koe’uhī ko e fuakava na’a ku fai na’e mamafa leva kiate au ke u ‘eke ki he Fale ni. Ko e hā leva ‘etau me’a ‘oku fai fakahoko ki he Tō Folofola fekau ‘oku tu’utu’uni’i ‘e he’etau Tohi Tu’utu’uni *implementations, implementations.*

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ‘O e fekau.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea ko ‘eku...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ko ho’o fakatonutonu pē ko ho’o kole tokoni.

Lord Tu’iha’angana: ‘Io tokoni pē ‘a’aku pea toki hoko atu.

‘Eiki Sea: Fakatokanga’i pē ‘oku toe ‘ene miniti ‘e 4.

Lord Tu’iha’angana: ‘Io ko e ‘uhingá Sea he ‘oku mahino eni na’e ‘osi lau kakato mai mo e anga e me’a na’e hoko ‘a eni ‘oku toe taukapo mai pē Fakafofonga ia. Ka ko e kole pē Fakafofonga ‘oku mahino pē ‘oku feinga e Fakafofonga ke mahino pē mo e hā e ngaahi ‘uhinga kehekehe, ka ko u tui Sea ko ‘etau hangē pē tau ki’i ... ko ‘etau tu’utu’uni ‘o pukepuke.

Ko e me’a na’e mahu’inga’ia ai ‘Eiki Sea ko e tu’utu’uni faka’ulungaanga eni ke tauhi’aki e feme’a’aki ‘a e Fale ni, pea ‘oku hangē pē ko e lēvolo pē eni hangē pe eni ha lao ha kolisi ke kolosi ha me’a pea te ngāuemo’ua pea ‘oku pehē pē eni, pea ko e me’a na’e hoko pea ‘oku mahino kiate au ‘a e taukapo ‘a e Fakafofonga mo e hā fua mo e hā fua na’e ‘osi vakai’i ia ‘e he komiti pea ko eni ‘e toe fai hano ‘e hoko ‘ene toe malanga’i hake e me’a ko ia pau ‘e toe tu’u hake kau Mēmipa ‘o fakatonutonu.

Fakafofonga ko u tui ‘oku me’alelei ke ‘i ai ha me’a pehē ke ne pukepuke faka’ulungaanga kitautolu ‘oku takitaha ‘i ai pe ‘ene totonu ko e fai pē ha lea pea te u tu’u pē au ‘o malanga’i pē na’e ‘i ai pē ‘uhinga lelei ia. Ka ko e me’a ko eni na’e hoko, ko u tui pē Fakafofonga pē ko e hā ‘ete totonu mo e natula na’e fai ai, ka ko u tui tau tu’utu’uni ‘ikai pē ke ‘i ai ha ...monuka pea ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha totonu ia ke te ngāue’aki e fo’i lea ko ia. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke te toe ma’u ha fo’i lea lelei ange pē me’a pea tuku pē ia ‘oua ‘e lea pehē he ‘oku me’a mai e Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua.

Pea ko u tui ko e fa’ahinga tu’utu’uni pē eni ke ne pukepuke kitautolu ‘Eiki Sea. Ko tautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e haohaoa. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ‘e haohaoa. ‘Oku takitaha ‘i ai hono kuohili takitaha ‘i ai ‘ene me’a fakafāмили. ‘Oku takitaha ‘i ai e ngaahi me’a pehē, pea ‘oku pukepuke he tu’utu’uni pehē ke ‘oua ‘e a’u ha tu’unga e feme’a’aki pea u lau atu au ki ha Fakafofonga ha’ane me’a *personal* pē me’a fakafāмили pē me’a hā. Pea fu’u ongo pē ko e hā e fu’u ongo ko ia. ‘Oku tuku e me’a na’e hoko ko ē pea hoko atu ki ha fetā’aki pea mo e me’a ‘e kovi ange.

Tau tuku hifo pē eni ki he lēvolo ko e me’a pē eni ko ‘etau ki’i tu’utu’uni faka’ulungaanga pē eni, pea ka ‘oku ke kolosi ai. Pea tali e tu’utu’uni ko ia ‘ikai ke ‘i ai ha ... ko e tu’utu’uni ko e

tautea ia tau pehē kātoa tautolu tautea 'ikai ke u ongo'i 'e au. Ka tautea 'aho 14 te u 'alu pē au pea u ha'u 'ikai ko e laumālie ia Sea. Pea 'oku fa'a me'a'aki he Fakafofonga ko u tui e sū 'o hai tui e sū 'o hai, tui e sū 'o hai. 'Ai heni ki'i tui holo e sū 'oku ke fa'a me'a mai 'oku 'ai pea te ki'i ngāue'aki 'i he laumālie pehē ko e tautea pē eni 'oku ne pukepuke 'etau faka'ulungaanga pea ko e hā e tu'utu'uni 'oku me'a pea ke tali. He ko hono 'ai mai pea te pehē atu 'ikai te u tokanga au pē 'e tautea au pē 'ikai, te u malanga'i atu pē 'e au 'eku mo'oni mo 'eku totonu. Ka u ka kapekape heni te u malanga'i atu pē 'oku totonu pē he ko e 'uhinga na'e pehē mo pehē 'atakai fekau'aki mo 'eku ongo'i pea iku ai pē ia, ka 'oku monuka ai e tu'utu'uni ia. Pea ko e fa'ahinga lea pehē ni 'ikai ko ha lea nōmolo he 'oku me'a mai 'a Hou'eiki...

<007>

Taimi: 1220-1225

Lord Tu'iha'angana : .. he fonuá mo e kau taki lotu mo e me'a, tautautefito 'oku fakamafola 'etau me'á ke tau ngāue'aki ha ngaahi lea fu'u lea pehē.

'Oku 'i ai pē fa'ahinga lea pea ka 'ikai pea tuku pē, he 'oku tau lea'aki ki he kakai e fonua. Fakafofonga, ki'i ngaue'aki 'e laumālie ko iá pea tali pē mo e ngaahi, ko e tu'utu'uni eni 'oku ne pukepuke faka'ulungaanga kitautolu mo e ma'uma'uluta 'etau feme'a'aki. Pea ke me'a holo pē talu ho'o me'a ki he Fale ni 'oku 'ikai ke fu'u a'u ha malanga ia 'a ha taha 'o fai ha fu'u fa'ahinga lea. 'Oku 'alu pē 'o neongo 'ene a'u ki he *hot* mo e hā fua ka 'oku faingata'a ke homo mai ha ngaahi fu'u lea pehē. Ko e ki'i tokoni pē 'a'aku ki he Fakafofonga he laumālie ko ia. He ko eni, mai pē ko eni fanga ki'i tu'utu'uni ko eni 'oku ne pukepuke kitautolu pea ko eni fokotu'u mai pea 'oku te kolosi ai, pea ko e hā e tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea, pē ko e 'aho 'e 3 pē ko e 'aho 'e 4 pē ko e 'aho 'e 8 pē ko e 'aho 'e 14. Ko u kolosi eni neongo te u kei fakamatala pē au 'osi e 'aho ni na'e tonu pē 'eku lea na'e faí, tokoni atu Fakafofonga ma'u ha fakakaukau pehē. Mālō.

'Eiki Sea : Fakafofonga toe ho'o miniti 'e 2 me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Sea kātaki, ko u toki 'ilo'i pē 'e au ko e kapekape 'eku lea na'e faí. Ka 'oku ou kole fakamolemole atu ai kapau ko ia ko e anga ia 'a e *perception* mo e ..

Lord Tu'iha'angana : Sea fakatonutonu atu na'e 'ikai ke u pehē atu au kapekape ko 'eku 'uhinga pē 'aku ha ngaahi fu'u lea pehē. 'Oku 'ikai ko ha lea *normal* eni ia ke tau fai. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ka fai pehē atu 'o pehē te u lava pē au 'o kapekape heni pea te u, ko 'eku 'uhinga pē 'aku ki ho'o toe fakatonuhia'i mo e hā mo e hā mo e anga 'eku ongo'i he taimi ko ia mo e *issue* na'e 'ohake. Ka te u lava pē au 'o kapekape pea te u lava pē au 'o malanga'i he ko e 'uhingá na'e tonu pē 'eku kapekape 'a'aku ka 'oku 'uhingá 'oku monuka ai 'etau tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala : 'Oku ou 'ilo'i pē 'e au e kapekapé Sea pea ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke u lea 'aki ai. Ka ko 'eku ... Sea, na'e 'i ai 'emau ki'i me'afaka'eiki na'e fiema'u he 'eku fine'eiki ke u 'alu ki ai 'i *LA* pea na'a ku 'osi fakakaukau te u 'alu au. Ka ko e lea eni na'e fai he 'eku fine'eiki, nofo he 'oku fiema'u koe 'e he kakai e fonuá, pea tuku kia au ke u 'alu au. Sea, 'ikai ke u toe ma'u 'e au ia ha toe, 'osi mahino kiate au e Fale ni ia, mo e anga 'enau tu'unga fakakaukau. Mole ke mama'o ko e laumālie ia e motu'a ni.

Ko e tautea'i 'e koe hoku sinó Sea, tautea'i hoku sinó, ko e me'a pē 'oku ou kolé 'oua te ke tautea'i e kakai na'a nau fili mai au. To'o 'eku vāhengá 'ai ke u *community* ke u ha'u 'o fufulu

ho'omou peletí fai ia. Ko e me'a pē 'oku ou kolé, koe'uhi ko e Kupu 73 'o e Konisitūtone Sea, 'oku ne 'omai e ngofua. *No Member is liable for whatever he say or publish in Parliament.* me'a

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu Sea ē.

Paula Piveni Piukala : Ko e me'a ia ko u hanga fokotu'u atu Sea.

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala : ..Fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea : Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa : Tukukehe ha hopo hia, pē ko e hopo sula, pē ko ho'o lau'ikovi'i ha taha 'i he Fale ni, tapu ia ai. 'Ai mo mou me'a hifo Fakafofonga ke mou me'a ki he Kupu 73.

Paula Piveni Piukala : 'Ikai ko ha hopo eni ia Sea.

Lord Tu'ilakepa : Ka 'oku ke me'a mai he Kupu 73 'a ia 'oku maumau ko e lau'ikovi'i eni 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea, ko e toki 'osi pē eni e fakahoko mai 'e he Fakafofonga ko ení he na'a ku toki hanga 'o 'ilo'i 'oku lavea hono lotó 'o ne 'omai e me'a ko eni. Ko e 'uhinga ia na'a ku hikinima ai au he *Vote of no confidence* ke hokohoko pē e Pule'angá ko 'eku 'ita 'ia koe. Pea ko e 'uhinga ia na'a ku pehē 'oiaue fakapō..

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala : Ko eni ia 'oku 'asi mai ia 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha ...

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu atu e Fakafofonga. Fakamolemole foki mai ki he me'a ko eni 'oku ...o e me'a ko ia 'oku ke pehē ai ho'o tipeití te ke afe kia mautolú, pea faifai pea tupukosi ai ha'o laumālie 'ikai fe'unga kia mautolu. Tipeiti mai pē he poini. Ko 'eku lau atu pē 'e au e kupú ko e 'uhinga ko u lave'i ko e tu'o fiha ho'o ohake he Kōmiti Kakató pea ko u nofo leva 'o vakai'i e fo'i kupu ko ia.

Paula Piveni Piukala : Ko u kole atu Sea..

Lord Tu'ilakepa : Ka 'i ai leva ha me'a 'oku maumau he'etau tu'utu'uni ..

Paula Piveni Piukala : ... ki he Fakafofonga ko ení ke ne tukuange mai mu'a haku faingamālie.

'Eiki Sea : Nōpele kole atu toe pē minti 'e 1 'a Tongatapu 7 ho'o taimí ke faka'osi'osi mai ho'o fakamalanga..

Kole fakamolemole 'a Tongatapu 7 ki he 'Eiki Palēmia mo e Fale Alea

Paula Piveni Piukala : Sea, 'oku ou kole fakamolemole atu ki he Palēmiá kapau 'oku mamahi hono lotó he lea na'a ku fai. Pea neongo 'oku 'ikai ko 'eku fakakauká ia, ka ko u

kole fakamolemole. Ko e Palēmiá Sea...

<008>

Taimi: 1225-1230

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku ‘ikai puli ko hoku kaungā fakatamaiki ia ‘ikai puli ia pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku tāufehi’a ‘a’aku ki ai. Ne ‘ilo lelei pē ‘e ia e anga ‘ema feohi ‘ikai ke ‘i ai ‘a e tāufehi’a ai. Ka ko u kole fakamolemole atu au Sea. Kapau ko ia ko e anga ia ‘ene to’ó. Ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na koe'uhí kapau ‘oku ke pehē anga fakamatatu’a ki he Fale ni. Ka ‘oku ‘ikai ‘aupito ‘uhinga pē ia na’a ku fakalave ai Sea na’e ‘omai ‘e he Fale ni e Tupou 1 ke tau ō mai ‘o tālanga’i ka longoa’a ‘a Fale ni ‘e melino ‘a tu’a. Ka tau ō mai ‘o fefakalongolongo’aki ‘i Fale ni ‘e longoa’a ‘a tu’a. Ko e ‘uhinga ia ‘eku laumālie ke u hanga ‘o fakamamafa’i ‘a e ngaahi kaveinga na’e hoha’a mai ‘Ene ‘Afio fakatatau ki he fuakava. Ka ko u fakamolemole atu Sea tuku atu ‘e au e ‘a e tu’utu’uni ko eni kia kimoutolu, ‘osi mahino pē ia ka au. ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga loto ia ‘oku malomaloa’a mahino pē ia ka au. Maama ‘aupito pē ‘eku fakakaukau pea ‘oku mahino pē ia ka au mālō Sea.

Alea’i fokotu’u ‘Eua 11 ke ‘ave Lipooti fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'ú ‘oku ua. ‘Eua 11 na’a ke fokotu’u mai ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Tau kamata he fokotu’u fakamuimui ‘a ia ko e fokotu’u ‘a ‘Eua 11 na’e poupou’i ke tukuhifo ki he Komiti Kakato kapau ‘e ‘ikai ke tali e fokotu’u ko eni pea tau pāloti leva ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki, kātaki hangē ka au na’e ‘osi me’a mai e Feitu'u na ko e me’a ko eni ‘oku tau ngāue’aki pē ‘i he Fale Alea.

'Eiki Sea: Ko ia. Nau ‘osi ‘oatu e mahino ko ia ka ‘oku kei tu’uma’u pē fokotu’u. ‘E fakafoki.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ‘oku ou, fakamolemole pē ki he Feitu'u na ko e, ‘oku ‘ikai ke tonu ke mau anga ta’efaka’apa’apa he Fale ‘o e Feitu'u na. Mo’oni ‘aupito e Minisitā ‘oku ‘osi ‘omi e fakahinohino e Feitu'u na fepaki mo ‘etau tu’utu’uni. Tuku ā ‘a mautolu neongo kotoa e ngaahi me’a te mau feme’a’aki ki ai kae fai ‘aki pē aofangatuku e Feitu'u na. Ko ena ‘oku ke ‘osi me’a mai e aofangatukú ‘oku ‘ikai ko ha toe me’a ia ke ‘ave ki he Komiti Kakato. Hoko atu ā ho’o tu’utu’uni 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Hou'eiki ko ‘etau tu’utu’uni ko e fokotu’u kotoa pē ‘oku poupou’i pau ke fai e ngāue ki ai. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku mafai ko e Sea ke u hanga ‘o fakahalaki e ngaahi fokotu’u kuo ‘osi poupou’i.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko ‘eku ki’i ‘ai pē ‘a’aku ke femahino’aki fai pē tu’utu’uni ia ‘a e Feitu'u na ka ko e fokotu’u ‘a e ‘Eua 11 ‘oku fekau’aki mo e loma 3 (iii) na ‘oku fiemālie pē ko e ‘uhinga he ko eni kuo ‘osi mea’i he Feitu'u na te ke tu’utu’uni ha taimi ke fai ai ha ngāue ki he’etau tu’utu’uni he ‘oku tōnounou pea toki fai ia pea toki fakahū mai ki he komiti. He 'ikai

ke lava ia ke tau kamata tautolu ‘o tukuhifo he ko e fo’i fokotu’u pē ia ki he loma 3 (iii) ke fai ha faka, ‘a e fokotu’u ko ē ‘a e komiti ke fai ha fakalelei ki he tu’utu’uni. Pea ko u kole pē au ki he ‘Eua 11 tuku ki he ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ē ‘a e komiti ki he ‘Eiki Sea ke ne toki tu’utu’uni ha taimi ke tuku ai ki he ongo komiti ko eni ke fai he ko e fo’i fokotu’u pē ‘a ‘Eua 11 ia ...

'Eiki Sea: Te u toe kole atu Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha taha na’e pou pou ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11? Ko e taimi ko ē na’a ne fai e fokotu’u nau fanongo atu na’e ‘io mai e kau Mēmipa. Na’a mou pou pou ki he’ene fokotu’u? ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea ko e ko e ‘uhinga foki ‘eku fokotu’u ‘a’aku ia ‘oku ‘ikai ke ngata pē ia ‘I he ‘i he’eku lave ko ē ki he fokotu’u hono tolú ka ko e lipooti mahu’inga eni he ‘oku lave ki he ngaahi me’a mahu’inga e anga ‘etau nofo ...

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ko e toki ‘osi eni ‘etau tālanga’i houa eni ‘e fiha ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ka ko ‘eku ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u ‘oku ‘ikai ke ngata pē ia ‘i he tolú ka ke tau talanoa’i lelei ha ngaahi *issue* ‘oku ha’u mei he lipooti ko eni, ngaahi *issue* mahu’inga ki he anga ‘etau ngāue faka-Fale Alea mo e anga ko ē ‘etau ‘etau a’u ki ha fa’ahinga tu’unga pehē pea ko e hā leva ‘a e me’a ‘oku totonu ia ki he kaha’u ke tau fai koe’uhí ko e fokotu’u hono tolú. ‘Uhinga pē ia ‘eku ...

Pāloti ‘o ‘ikai tali fokotu’u ‘a ‘Eua 11

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u ‘a ‘Eua 11 kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui loto ki ai e toko 6.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali e fokotu’u ‘a ‘Eua 11 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Sai Hou’eiki ko e me’a ia ko u fiema’u ke fakama’ala’ala atu nau ‘osi fale’i atu e Fale ko e mafaí ‘oku ‘i he Fale Alea neongo ia na’e ‘i ai e ni’ihi na’a nau loto ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

<009>

Taimi: 1230 – 1235

'Eiki Sea: ... Kapau ‘e tuku hifo ki he Komiti Kakató ‘e kei aofangatuku pe Fale Aleá hono fakafoki mai ki he Falé. Ko e ‘uhinga ia na’e fiema’u ai ke tau hanga ‘o pāloti’i e fo’i fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11. ‘A ia ‘oku mahino he taimí ni tau foki mai ki he ngaahi *Resolution* pe ko e fokotu’u ko eni he lipootí. ‘A ia te u kole atu ke tau pāloti’i he taimi ní ke tali ‘a e ngaahi fokotu’u he lipootí.

Kapau ko ho kole mai ke fokotu’u tahataha ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni e komiti’i pea mou

fokotu'u mai he taimi ni, 'o kapau 'e 'ikai te tau pāloti fakalukufua 'a e fokotu'u ko eni he kōmití. Tongatapu 4 me'a mai.

Tapou Tongatapu 4 ki he Fakafofonga Tongatapu 7 ke kole fakamolemole ki he Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u kole fakamolemole atu pe he 'ikai ke u lōloa 'oku kau pe au Sea 'i he tui ke 'i ai pe ha ki'i kupu ke talanoa'i mahalo ko e kupu 2 pe Sea.

Ko hono 'uhingá ko e anga hono tu'ú 'oku 'ikai ke tapau mai pe ko e hā e fo'i taimi mo e 'aho. 'A ia 'oku pehē ke tuku atu 'e he 'Eiki Seá ki he Fale Aleá ke tu'utu'uni ke fakahifo fakataimi 'a e Fakafofongá 'o 'ikai toe laka hake 'i he 'aho 'e 14 fakatatau ki he Tu'utu'uni 49 Kupu (3) 'o e Ngaahi Tu'utu'uní.

'A ia 'oku 'ikai ke pau e fo'i 'ahó, ki'i fo'i me'a pe ia mahalo 'e lava ke mau kole atu ai ke fai ha talanoa Sea. Ka 'oku ou kole atu au e fo'i vaha'a taimi nounou ko eni mahalo te u miniti pe 'e 1 Hou'eiki.

Ko e me'a faingata'a eni Sea ko e motu'á ni 'oku ou kau he komití. Na'á ku kau 'i he paloti ki hē pea na'á ku 'osi ha'u pe ki he Fakafofongá 'aneafi pea na'á ku fakahoko ange ki ai, 'e lelei kapau te ke me'a koe 'o fakamolemole, nounou. 'E me'a faingata'a 'aupito 'aupito eni, ko hono 'uhingá Sea ko 'etau feinga ke tau tauhi e tu'utu'uni. 'Oku mea'i pe ia 'e he Falé ko e motu'á ni 'oku ou hanga 'o faka'ilo e Feitu'u na, 'a e Fale Aleá. Pea faingata'a pea nau 'osi lele atu pe au ki he Feitu'u na 'o fakahoko atu hoku faingata'a'ia ka ko e anga ia angi hoku konisenisi. Me'a tatau ki hoku tokoua Fakafofonga ko eni, nono'o au 'i he fuakava ē.

Mau fetakai 'i he komití ka u hanga 'o 'ai kiate au e lea, kapau 'e fai mai kiate au te u ongo'i nai, te u fiefia ai pe te u mamahi. Me'afua taupotu tahá pe ia, pea ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke 'i ai haku toe fili ka ko hono tali 'a e fokotu'u 'a e komití. Me'a pe na'á ku fiefia ai Sea ko e 'oange e faingamālie 'o e Fakafofongá ke fai ha'ane lau mo ha'ane tali. 'Oku mahino ia kiate au natula e Fakafofonga ko eni. Ko u feohi fuoloa mo ia, natula 'ene lea, anga au ia ki ai. Pea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fu'u *mind* kae me'apango ko e Fale Alea 'o Tongá 'oku 'i ai hono tu'utu'uni. 'I ai hono fa'unga mo e founa, nono'o kotoa kitautolu ki ai.

Ko u kole fakamolemole pe au ki he 'Eiki Palēmiá na 'oku 'i ai e lau e Fale Aleá 'oku pehē. 'Oku 'ohake, 'ohifo ngaahi Fale Alea 'e ni'ihi ia 'oku tautolo ipu kofi 'i loto, tautolo tohi hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpelé. Ko e natula ia e mamahi'i 'eku poini 'ohovale pe 'oku ki'i hake. 'Oku 'ikai ke u haohaoa mo au ia, māmani eni. Ko e natula fakataki 'oku foaki kiate kimoutolú, mou kātaki'i e taimi 'oku mau hoha'a ai 'a e iiki. Pea ko u fakahoko atu pe Sea 'i ho Falé 'a e 'uhinga na'á ku mu'a ai ki he Fakafofongá 'o kole ange.

Ko e ivi lahi kapau te ke kole fakamolemole. 'Oku 'ikai ko e vaivai ia, ko e *courage* ka 'oku fehalaaki, kole fakamolemole, ko e to'a kita kapau 'okú te tali ha'ate tōnounou, si'isi'i pe lahi. Taimi 'e ni'ihi 'okú te pehē 'e kita ko e me'a 'oku si'isi'i he'ete sió 'oku lahi ia ki he tokotaha kehe. Ka ko u fakamālō ki ai Fika 7 he'ene loto to'a 'o kole fakamolemole ki he Palēmiá, loto to'a 'o kole fakamolemole ki he Fale Alea 'o Tongá. 'Oku tuku atu ia kiate kimoutolu hā e aofangatuku te mou fai ...

<010>

Taimi: 1235-1240

Mateni Tapueluelu: ....., hoko ē ko ha me'a ke mau ako ai, ke mau ako ai ke tauhi pē 'etau Tu'utu'uni. Ko u 'ofa lahi atu ki he Feitu'u na Sea, pukepuke e fatongiá pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Fale Alea 'o Tonga ka u tatau atu mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Fonua.

Fokotu'u ke paloti'i fakalukufua e ngaahi Fokotu'u mei he Lipooti 'a e Komiti

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō 'aupito Sea e toe ma'u taimí. Ko e fokoutua hake pē motu'á ni ia ko e pou pou ki he tu'utu'uni 'oku fai he Feitu'u na ke tau pāloti mu'a. Pea ko u fokotu'u atu he motu'á ni ke tau pāloti fakalukufua. Pea ko u fehu'ia ai 'a e tu'utu'uni ke fai hano fakakaukau'i 'a e kupu 3 si'i fakalomá he 'oku 'i ai pē totonu ia 'a e Fale Aleá ki ha taha ke ne fokotu'u ha lao pe ko ha Konisitūtone he alea ho Falé.

Kiate au 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu 'a e komiti tu'uma'ú ke 'i ai ha'ane fokotu'u fakalao 'i he 'uhinga 'o e komiti tu'uma'ú mei tu'a 'i he 'uhinga 'o e Mēmipá. Fokotu'u atu Sea ke tau pāloti fakalukufua. Ko e fokotu'u 'a e komiti ia, toki fakatokanga'i fakafo'ituitui ia 'i he kau Mēmipa ha fokotu'u ha lao 'i loto ho Falé ka 'oku 'ikai ko e komiti ke fokotu'u ha fakatonutonu ha Konisitūtone pe ko ha Tu'utu'uni ho Falé. Ko e anga ia e mahino kiate au Sea mālō.

Pāloti 'o tali ngaahi fokotu'u 'i he Lipooti fika 1/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti 'a e Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e ngaahi fokotu'u 'e tolú, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia ...

Vaea Taione: Sea kātaki, kātaki Sea ko u ki'i ta'emahino pē. 'A ia ko e 'uhingá ko e pāloti'i fakakātoa ē taimi 'e 1, 'aho 'e 14?

'Eiki Sea: 'Ikai ko e fokotu'u ki he Seá 'a e 'aho 'e 14. Ko e 'aho ko ē hilifakí 'o kapau 'e tali 'e he Falé ko e me'a 'a e Seá.

Vaea Taione: Mālō.

'Eiki Sea: Hoko atu kalake.

Kalake Tēpile: 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali e ngaahi fokotu'u 'e tolu mei he lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Hou'eiki fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Falé 'i he kupu si'i 2 'o e lipooti ko ení, ko u tu'utu'uni ai ke fakamavahe'i mei he Fale Aleá 'a e Fakafofonga Tongatapu 7, 'ofisi vāhengá, me'alelé, ngaahi naunau faka-Fale Alea, ta'ofi mo e vāhenga mo e ngaahi *allowances*. Pea ko e fuoloá ko e 'aho 'e 7 'o toki faka'atā ke foki mai ki he Falé he 'aho 28 'o Fepuelí. Makatu'unga eni ko e fuofua fakahoko eni he Fakafofongá ha'ane maumau'i e Tohi Tu'utu'uni.

Mālō Hou'eiki. Toloí e Falé ki he 2.

(Na'e toloi 'a e Falé ki he 2.)

<002>

Taimi: 1425-1430

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, ko 'eku vakai atu 'oku ma'u pē 'etau *quorum*, 'i he'ene pehē 'e hoko atu 'a e fakataha 'a e Fale ni mei he 2 ki he 4, koe'uhi kuo lava 'a e ngāue na'e tuku ki he'etau 'asenita 'i he Fale Alea, 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ko e toenga 'etau 'asenita 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato.

'A ia ko e fakamanatu atu pē ko e 'asenita fika 7.1 na'e toloi ke foki mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea ko eni kuo me'a mai, 'e hoko atu leva 'a e ngāue mei ai. Toenga 'o e ngāue tuku atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato, tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa)

Sea 'o e Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Māfimaifi ..., tapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki, kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki 'o e Kakai, tapu atu ki he Kakai 'o e Fonua, kae 'uma'ā 'a 'etau kau ngāue Hou'eiki. 'Ikaí ke u toe fakalōloa ka 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'aupito pē 'e he motu'a ni ke fai mo tau ngāue ki he me'a ko eni, 'oku 'i ai pē mahu'inga pē mo e ngaahi ngāue 'a ia kuo tau situ'a mei ai, pea 'i ai ha ni'i hi 'oku faingata'a'ia koe'uhi he 'oku 'ikai ke mokomoko fe'unga hotau Fale ni. Pea 'oku fakangofua atu ke to'o homou koté.

'Oku mahu'inga pē me'a ko eni 'oku hoko atu ki ai 'a e feme'a'aki. Hou'eiki te u fakamanatu atu pē 'a e me'a ko ia na'a tau ngata ai, ko e Fakamatala Pa'anga ko ē 'a e Komiti Tu'uma'u ko ē ki he 'Atita. Sai pē he 'oku me'a heni 'a e Minisitā Pa'anga ke tokoni mai. Tau 'i heni pea mo e tokotaha 'i he 'Atita, tokoni mai mo ia, pea ko e me'a pē ke tokanga Fakafofonga ke mou mea'i ko e 'u me'a. Me'a angé ki lalo 'Eua 11 hangē 'oku ke 'oho'oho pē.

Lipooti Fika 3/2023 Komiti Pa'anga Fale Alea fekau'aki mo e 'Atita Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ki'i fehu'i pē, pē 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo kae 'oleva ke u 'osi atu 'eku fakamā'ala'ala pea toki fai ho'o fehu'i. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia heni 'oku 'ikai ko e me'a ia ki he Pule'anga ko eni, ka 'oku 'i ai pē ha me'a 'i he Pule'anga ko eni pea 'oku ou tui 'e tokoni pē 'e 'omai 'e he

Pule'anga ko eni, ka ko e lahi taha 'a e ngaahi me'a 'i he Pule'anga kimu'a, ka ko e me'a eni ia 'oku 'osi, ka 'oku mālie 'aupito ho'omou feme'a'aki kole pē ke tauhi pē 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko 'etau tu'utu'uni ko ia 'oku ne pukepuke 'a e ma'uma'uluta pea mo e anga faka'apa'apa' i he Fale ni. Fakatokanga'i pē ho'o me'a ka 'oku ke tuputāmaki ha taha saiangē ke ke me'a ki lalo pea ki'i fakakaukau tu'o 2, 'oua na'a ke me'a 'aki ha ngaahi me'a pē uesia ai 'a e kupu 70 'o hangē ko ia na'e hoko 'i he Fale Alea 'o Tonga.

Mou fakatokanga'i pē 'etau Tohi Tu'utu'uni 'e 'i ai pē kupu te u lau atu, pea ke talangofua te u fakatokanga atu pē, 1, 2, 3, pē te u ui atu ho hingoá. Pea mahino leva ki he Feitu'u na te u tu'utu'uni leva ho'o, 'ikai ke tau toe, tau foki hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Sea 'o e Fale Alea, ke faka'ulungaanga'i kitautolu he ngāue 'i he Fale ni. Ka tau nga'unu kimu'a. 'Eua 11 me'a mai, fehu'i.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko 'eku fehu'i pē 'aku ia koe'uhi pē 'oku tau 'uluaki ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko ē na'e tukuhifo 'aneuhu, 'a ia ko e fika 2 ko ē 2004, pea 'oku toe foki pea mo e fika 4, he 'oku tau kamata ai kae toki 'alu ki he Līpooti 'Atita pē 'oku ...

Lipooti Fika 3/2023 Komiti Pa'anga Fale Alea fekau'aki mo e 'Atita Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22

Sea Komiti Kakato: Tau hoko atu mu'a ki he līpooti ko eni he 'oku fu'u tuku fuoloa 'i he tēpile mo tau ngāue ki ai, hangē ko eni, 'oku ou tui ko 'ene hili pē eni ia 'oku vave 'a e ngāue. 'Oku meimei tefito 'etau ngāue he 'unu kimu'a 'e 'Eua 11. Ko e Feitu'u na 'oku lahi taha ho'o akonaki ko e 'omi 'a e ngaahi fakakaukau, ko e ngaahi saati ke muimui ki ai 'a e Pule'angá pea mo e me'a mahu'inga ke nau faka-ngāue'i lelei 'aki 'a e pa'anga 'o e fonua.

Ko e ngaahi me'a tatau pē 'oku meimei 'ohake pē 'i he tipeiti 'a e Feitu'u na pea 'oku mau hiki pē ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amau totonu, ka ko 'emau fakahoko atu 'oku 'ikai ngofua hono toutou 'ohake 'a e me'a tatau 'i he taimi kotoa pē. Tau hoko atu ki he līpooti ko eni, he 'oku kakato heni 'a e ongo Mēmipa 'a ia 'oku fiema'u Minisitā Pa'anga pea mo e 'Atita. Me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

<005>

Fehu'ia faikehekehe he palanisi pa'anga fakalalakaka mo e toenga pa'anga he ngaue fakalalakaka

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi: ...Sea kae hoko atu pē fehu'i ia. Ko 'eku fehu'i 'oku 'i he peesi hono 5 'i he palakalafi pē ko ē hono ua. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fakamatala ai ki he kehekehe 'a e palanisi 'o e pa'anga fakalalakaka pea mo e toenga. 'A ia ko 'eku ma'u 'i he lau 'a e lipooti ko e 3.9 miliona. 'A ia ko e talanoa ki he, 'oku 'i ai 'a e kehekehe ia he fakakātoa e palanisi ko ē pa'anga pea mo e toenga 'o e ngaahi ngāue fakalalakaka.

Pea ko e kongā ko ē hono ua 'oku ou ki'i hoha'a ki he ki'i kongā ko ē hono ua, 'a ia ko e ua fakaloma ko e talanoa ko eni ki he *asset* ko ē e Pule'anga. 'A ia ko e kekekele, ngaahi fale,

misini mo e me'angāue 'a e Pule'anga. Pea ko e fakalea eni ko ē 'o e lipooti talamai 'oku 'i ai 'a e tōnounou ko e pa'anga 'e 133 miliona. 'A ia 'oku toe fakamalatala fakalelei ange 'i he peesi 18 Sea 'a e fakamatala ko ia 'i he (f).

'A ia ko e fakakātoa ko ē 'a e *asset* 'a e Pule'anga ko e 376 miliona 585741 ka 'i hono fakahoa fakakātoa e ngaahi koloa na'e lekooti he lēsisita he ngaahi koloa e Pule'anga na'e 243 miliona pē 249244. Ko hono ola leva 'oku 'i ai 'a e faikehekehe ia ko e pa'anga 'e 133 miliona 336497.

'Oku ou ki'i hoha'a ki ai Sea koe'uhī ko e lahi ko ē 'a e fo'i fika 'oku hangē ia ko e fakamatala ko eni ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ikai ke lava ia 'o ma'u hano fakamatala mo hano lekooti pea lau ia ko e koloa 'oku 'ikai ke lava 'a e ngaahi potungāue 'o *account* ki ai. Ka ko e anga pē ia 'a e fehu'i Sea 'i he peesi 5 mo e peesi 18 ke fai mai ange ha fakama'ala'ala ki he ongo me'a 'e ua ko ia ko e hā 'oku kehekehe ai 'a e palanisi pea mo e pa'anga totonu ko ē ngāue pa'anga ki he fakalalakaka pē ko e *development, development fund* pea mo e *asset*. Ko e hā 'oku 'i ai ai kaikehe ko e 133 miliona ko hono kehekehe 'a e pa'anga fakalalakaka ko e 3.9 miliona mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga me'a mai.

Tali Pule'anga kuo ma'u fakaha kuo 'osi ki he tokanga 'Eua 11 fekau'aki mo e faikehekehe he palanisi he pa'anga fakalalakaka mo e toenga he pa'anga ngaue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'atā mu'a ke fai atu pē ha ki'i fakama'ala'ala ki he fehu'i ko eni 'oku tuku mai he Fakafongā 'o e Kakai 'Eua 11.

Ko e 'isiu foki ko eni Sea na'e 'osi fai pē tālanga ia kimu'a he taimi na'e fakahū mai ai 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga pea na'e kau... ko e ongo 'isiu lalahi eni na'e makatu'unga ai e 'ikai ke fiemālie 'a e 'Atita ki he fakamatala pa'anga koe'uhī ko e kaveinga lalahi ko eni 'e ua. 'Uluaki ko e pa'anga fakalalakaka, ua ko e ngaahi koloa ko eni 'oku hū mai he Pule'anga, koe'uhī foki 'oku hangē pē ko 'ene toe hā atu ko e lipooti foki eni ia 'a e 'Atita 'a ia ko e fakamā'opo'opo mei ai 'a e kaveinga tatau na'e hā 'i he lipooti ko e tala fakakaukau 'a e 'Atita Seniale 'i he'ene 'atita'i 'a e Fakamatala Pa'anga e ta'u 2021 ngata ki Sune 2022.

Te u hangē pē ko 'eku fakamatala kimu'a ki he Fale ko e 'uluaki ko e pa'anga fakalalakaka. Ko e kehekehe na'a makatu'unga pē 'i he kehekehe 'o e ngaahi fakaikiiki fekau'aki mo e ngaahi poloseki fakalalakaká pea mo e palanisi fakalukufua 'o e pa'anga fakalalakaka pē ko e *development fund*.

'Ikai ha toe kehekehe he fika pa'anga tatau 'i he ngāue 'atita ki he 'akauni fakalukufua Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2022/23

Na'e fakahā pē foki he motu'a ni 'i he Falé 'e fakahoko e ngāue ki ai 'a e potungāue koe'uhī ke maau mālie ke 'oua 'e toe hoko 'a e kehekehe ko ia 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23. Hangē pē 'oku mou mea'i Hou'eiki Mēmipa ko e 'atita'i 'o e 'akauni ki he fakalukufua e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga ngata he 'aho 30 'o Sune 2023 'oku lolotonga fakahoko ia 'i he taimi ni pea fakafuofua ke 'osi ki he faka'osinga e māhina ni. Pea 'oku tui pē e motu'a ni ko e fakamatala pa'anga ko ia hangē ko e fakamatala kuo 'omi kiate au 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha kehekehe ka kuo solova e kehekehe fakatohi ko ia 'i he lekooti pea mo e pa'anga 'oku tauhi.

Ko e me'a hono ua ko e fekau'aki mo e kelekele mo e ngaahi...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... misini mo e me'angāue 'a e Pule'angá pē ko e faka-Pilitānia ko e *assets* ko e ngaahi koloa ko ia 'a e Pule'anga. Hangē pē ko ia na'e fakahoko atu 'e he motu'a ni kimu'a atú he tali ki hení, ko e ngaahi me'a foki ia na'e tuku'au mai mei mu'a, pea na'e fai pē 'a e fakatokanga'i hangē pē ko ia 'oku lipooti mai 'e he 'Atitá ka na'e fai pē fakatokanga'i 'o e mahu'inga ke maau hono lekooti, tauhi pea mo hono hokohoko atu hono fakatatau 'o e ngaahi lekootí ngaahi koloa ko eni 'a e Pule'anga.

Na'e a'u mai ki Sune 'o e 2022 'oku kei hā pē ai 'a e kehekehe ko ení 'i he ngaahi lesisita koloa 'oku tauhi 'e he ngaahi Potungāue kae 'uma'a foki 'a e fika 'oku hā 'i he fakamatala pa'anga. Pea na'e fakatokanga'i pē 'i he ngaahi femahino'aki hangē ko ia na'e fai he ngaahi ta'u kimu'a ke hoko atu 'a e ngāue ko ia. 'A ia ko e ngāue eni ia 'oku tuku'au mai pē ia mei he ta'u 'e 10 ki he 10 tupu kuo hilí, ka 'oku kei fakahoko mai pē 'o a'u mai ki he taimi ni. Ko e taumu'a 'aupito ke holo 'aupito 'a e kehekehé, kae lava ke tala 'a e mahu'inga totonu 'o e koloa pea mo e lahi 'o e koloa 'oku tauhi 'e he Pule'anga. Na'e a'u mai ki he ta'u fakapa'anga ko eni kuo maliu atú na'e ngata ki he 'aho 30 Sune 2023 na'e 'i ai pē ngaahi kei fakapapau'i pē ke fakatatau 'a e ngaahi lekooti ko eni.

Lolotonga lele ngāue ke lau Pule'anga 'ene ngaahi koloa

'I he lolotonga ní Sea fakahoko atu pē ki he Hou'eiki Mēmipá 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue lahi 'a e Potungāue Pa'angá pea mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá hono lau kotoa 'a e ngaahi koloa kotoa pē 'a e Pule'angá 'i he ngaahi Potungāue. Na'e talu e kamata 'a e ngāue ko ení 'i he uike 'e 2 kuohilí pea 'oku lolotonga lele 'a e ngāue ko iá he taimi ni, lolotonga fakahoko 'i he fepoupouaki mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá kae 'uma'a 'a e ngaahi va'a kotoa pē.

Ko e toki fai eni, fakahoko eni 'a e ngāue ko ení neongo na'e fai pē ngaahi Poate Savea 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú, ka na'a mau fakakaukau pē kuo taimi ke 'ai hano lau faka'angataha 'o e ngaahi koloa ko eni 'a e Pule'angá, kae hiki hano lekooti pea fakatatau mei ai ke tau fononga mei ai ki he kaha'ú ke 'oua 'e toe hoko 'a e po ko eni 'oku hā mai. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue lahi ko iá pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fale'i 'oku 'omai mei he 'Atita Seniale mo e Potungāue 'Atita. Ko e faka'amú ke a'u ki he 'osi 'a e māhina ni pē ko e māhina katu'ú 'oku ma'u ha lekooti totonu 'o e ngaahi koloa kotoa ko eni 'a e Pule'angá fai hono fakamahu'inga'i pea hokohoko atu ki ha founga ke siofaki ki ha taimi 'oku fai ai 'a hono hū mai 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'angá ke fakapapau'i ke fakafehoanaki, ke tatau ma'u pē pea tau fononga ai ki he kaha'u kuo tatau e ngaahi lekooti ko ia.

Ko ia 'oku ou kole atu pē ki he poupou 'a e Hou'eiki kae 'uma'a 'a e Kapineti kae 'uma'a 'a e kinautolu kotoa pē 'a e Mēmipa 'o e Falé, koe'uhi ko e ngaahi lau koloa ko ení 'a ia 'oku kau ai pē pea mo e Fale Alea 'o Tonga. Ka ko e ki'i fakama'ala'ala pē ia Sea. Mālō.

Kole ke fakakau mai he patiseti hoko ‘a e palanisi tonu ange ki he koloa pule’anga

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea pea ‘oku fakamālō ki he Minisitā Pa’anga he ‘omai ‘a e fakama’ala’ala ko ia, pea ko u fakamālō ‘i he’ene me’a ‘o pehē ‘oku fai hono lau ‘o e koloa. Ko e ma’u ‘a e motu’a ni, hangē pē ko ‘ene me’á ‘a e ngaahi Poate Savea na’e fai fakata’u, pea ko u tui ko e me’a ia ko iá na’a ne hanga ‘e ia ‘o ta’ota’ofi ha mole pē ko ha ngāue hala ‘aki ‘a e ngaahi naunau ‘a e Pule’anga. Pea ko u fakamālō ki ai kuo fai ‘a e ngāue ‘aonga ko eni mo e ngāue mahu’inga ko eni ko e fai ‘a e fo’i lau tu’o taha ke ma’u ha palanisi ‘oku tonu ange. Ka ko e kolé pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga kātaki, na’a lava ‘o kau mai ‘a e fakamatala ki he me’a ko eni, he taimi ‘e fakahū mai ai ‘a e patiseti ke tau lava pē ‘o ‘ilo ‘a e tu’unga totonu ‘oku ‘i ai ‘a e naunau lolotonga ‘a e Pule’angá. ‘Oku mahino’i ‘e he motu’a ni ia ‘Eiki Sea, ko e ta’u kotoa pē ‘oku kole me’angāue ‘a e ngaahi Potungāue ‘i he patiseti.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga ē, sai pē ko u hiki, ka ke fakatokanga’i ‘a e feme’a’aki ē pea ‘oku ou kole atu Fakafofonga mou me’a lelei ki he feme’a’aki. Ko ena ‘oku ne me’a mai ‘e ‘osi kotoa mai ‘a e fakamatala mo e lau ‘o e koloá he uike faka’osi ‘o e māhina ni. ‘A ia na’e ‘osi fai ia he uike 2 kimu’a. ‘A ia ko e naunau ko iá ‘e ‘i mu’a ia hono ‘omaí, ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Sea Kōmiti Kakato: ... ki he Feitu’u na pea mo e motu’a ni mo e fakalukufua ‘i mu’a ‘i he patiseti ...

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e ‘uhinga pē ia ‘a e motu’a ni ia he ko e fakamatala ‘oku mahu’inga ke kau mai ‘i he sai pē ia kapau ‘e ‘omai ia he’ene ‘osí ka ko u tui ko e ko e lolotonga e māhina ko Ma’asi ia ‘oku tau tau mālōlō. Ka ko e kole pē ‘a’aku ia ko e ngaahi fakamatala mahu’inga pehē ‘e lelei ‘aupito ke kakato ‘a e fakatātā fakalukufua ‘o e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e koloa ‘a e Pule’anga. He ko ‘eku ‘uhinga eni Sea ko e patiseti ko ē ‘oku ‘omai ‘i he ta’u kotoa ‘oku kole me’angāue ‘a e ngaahi potungāue ‘oku nau kole me’alele, ‘oku nau kole komipiuta kātoa ‘oku mahino ka au ‘a e kekelele ia mo e mo e ngaahi falé. Ka ko e ngaahi koloa kehe ko ē ‘oku ala mole pē ala maumau’i ‘a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni na’a lava ke ‘omai. Sai pē ia kapau ‘e mai ‘i he’ene ‘osi ‘i he uike faka’osi e māhina ni ka ko u tui ko e fa’ahinga fakamatala pehe ni ‘e kaunga lelei ‘aupito ia ke tau fakakaukau’i ha patiseti ‘i he ta’u fakapa’anga hoko mai.

Sea ka u ki’i hoko atu mu’a ki he peesi 17. Peesi 17 ‘i he fika 7 pea mo e fika 8 ke fakama’ala’ala mai ange ‘a e me’a ko eni he ‘oku ‘ikai ke u ma’u foki ha ngaahi fakamatala kimu’a ai ‘a eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ‘o pehē na’e to’o faka’aufuli ‘e he potungāue ‘a e Kautaha Toutai ko e *Sea Star* mei he ngaahi mo’ua ke totongi mai ‘aki ‘a e Senolo Vausia ‘a ia ‘oku fe’unga mo e 3 miliona 645900.

Fehu’ia aleapau Pule’anga mo e Kautaha *City Assets*

Pea ‘i he kongā hifo ki lalo ‘oku ‘i ai pea mo e fakamatala ko e hā ‘a e ngāue kuo fai ki he aleapau ‘a e Pule’anga Tonga pea mo e Kautaha ko e *City Assets* pē ko e Molisi pea ‘oku te’eki ke fakamo’oni e aleapau ia ko ia. Ka ko hono mahu’inga ko e 6 miliona 761247. ‘Oku tu’u ko

eni Sea ‘oku ‘i ai ‘ene fakatupu hoha’a ‘a’ana koe’uhí ko e fika ‘uluakí ko e pa’anga eni ia kuo ngāue’aki ‘e he Pule’anga ke fakamolemole’i ha kautaha ‘i he sekitoa taautahá na’e totonu pē ke mo’ui ‘iate ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga tali mai ‘oua te ke toe hanga ‘o ‘ai ‘o faka’uhinga’i ko e faka’uhinga ē ‘oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakamolemole’i he ‘oku ‘ikai ke mea’i he Fale ni ia. Fai pē ho’o fehu’i ‘o hangatonu ki Molisi hangatonu ki he ‘ū pa’anga ko ia hā e tu’unga ‘oku ‘i ai.

Taniela Fusimālohi: ‘Io mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pē ‘oku toki me’a e Pule’anga pē ‘oku hangē ko ho’o me’a mai he ‘oku ‘oku ke takihala’i ‘e koe au ‘oku ‘uhingá fakamolemole te’eki ke ‘i ai ha me’a pehē ia he Fale ni. Me’a mai ange ‘e Minisitā Pa’anga.

Tali Pule’anga kei fai ngāue fakalao ke fakapapau’i tu’unga ‘i ai nō ngaahi kautaha kau ai *City Assets*

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé kae fai atu pē ha ki’i fakama’ala’ala atu pē ki he tu’unga ko ia. ‘Io ‘a ia ko e ko e fokotu’u foki he na’e ‘omai ‘a e ‘Atita Seniale he ko e taimi ko ē na’e fakahoko ai ‘a e ‘a e tu’unga ko ē ‘a e ‘akauni ia ko eni na’e hā ‘i he ngaahi nō. Ka na’e fai e ‘a e feinga ia ke fai ha fetu’utaki mo e mo e ngaahi kautaha ko eni. Ka na’e te’eki ai pē ke fai ha ha femahino’aki ‘o tupunga ai ko eni ki he nō ‘o fakatefito pē he fakamatala na’e ‘omai ki he ki he Potungāue Pa’anga. Pea na’e fai ai ko ē ‘a e tu’unga ko ia.

Pea ‘i he fokotu’u ko eni ‘a e fakatonutonu na’e ‘omai mei he ‘Atita Seniale na’e ‘omai ke, ke tuku mai pē ki loto kae hoko atu e ngāue ia ki hono fakapapau’i ‘o e mo’ua ko eni mo kinautolu ‘oku kei ‘i he tu’unga ko ia, ‘oku kei fakahoko mai. Ko e ngaahi kautaha fuoloa foki eni pea fuoloa hono ta’etotongi mai ‘a e ngaahi mo’ua ko ia. Pea ‘oku mau lolotonga hoko atu pē e ngāue ki ai ke fakapapau’i ‘a e ngaahi tu’unga mo e ngaahi aleapau ko ē na’e fakahoko mo e ngāue ko ia pea toki malava ai ke, ke fai ‘a e fakatonutonu ko eni ke, ke lava ke fakahoko ke to’o ‘a e mo’ua kae ka ‘oku tuku atu e ngāue ke fakapapau’i.

Ko e aleapau ko e me’a ko ē hono valu ko e aleapau ko ia ‘a ia ko e tūkunga mai ia ‘a e hangē pē ‘oku hā atu ‘a e nō ko eni he ngaahi ta’u kuo maliu atu pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ‘a e talatalanoa ia. Pea ‘oku ofi ‘aupito ke ke faka’osi ha tu’utu’uni ki ai ‘a e Kapinetai fekau’aki mo e mo’ua e kautaha ko eni ‘oku hā atu. Pea mo e founa ke fai ‘aki ‘a hono totongi pea ‘e toki, ko u tui Sea ‘e kau pē hono fakahoko atu ‘i he fakamatala patiseti ko ia ‘o e ta’u ni ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi nō pehe ni ko eni ko ē ‘o kau ai ‘a e nō ko eni he fika valu ‘a e *City Assets* mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u fakamālō ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: ... ki he tali mai ko iá. Ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘a’aku ia he fika 7 ‘e Sea ki he mo’ua ko ení na’e ‘uhinga ke to’o faka’aufuli. Na’e ‘ikai nai ke ‘i ai ha aleapau ia ke ‘i ai ha koloa ‘a e kautaha ko ení ke fakatau tuki atu ke totongi’aki ‘a e mo’ua ‘o kapau ‘e ‘ikai ke lava ‘o totongi. Pea ko ‘eku fiema’u ko ē ke fakama’ala’ala maí pe ko e nō eni meí he Pangikē Fakalalakaká he ‘oku hangē ‘oku lava pe mo e nō ke ‘omai ia meí he Pule’angá he ko ia eni ‘oku fakamolemole’i ko ení.

Kau mo e nō Kautaha *Sea Star* feinga Pule’anga ke fakapapau’i hono tūkunga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io hangē pe ko e me’a na’á ku lave atu ki ai ‘Eiki Sea, ko e kau ia he ngaahi me’a ‘oku fai ai ko ē hono feinga’i ke pau ‘aupito. He ko e ngaahi nō fuoloa foki eni, na’e fai e tau ngāue ki ai. ‘Oku ‘i ai e ngahi lekooti ‘oku ‘ikai ke mau ma’u he taimí ni ka ‘oku fai e fengāue’aki mo e ‘ū va’a ngāue ke fakapapau’i ‘aupito hono maau e ngaahi me’a ko iá ke fakahoko.

‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o lave’i pe ko ha nō eni ia meí he Pangikē Fakalalakaká pe ko ha nō kehe pe. Ka ko e nō pe eni ia ‘a e Kautaha *Sea Star* na’e fokotu’u ‘o fakatatau foki ki he taimi ní ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha kautaha pehē ‘oku ngāue. Ka ‘oku ‘ikai ke fakalaó ke to’o ai nautolu ia meí he lēsisitá pea ‘oku kau ia he ‘ū tu’unga fakalao ‘oku fiema’u ke fakapapau’i kae toki fai e ngāue ko eni ki he ‘u tu’unga ‘oku ‘i ai e mo’uá, mālō.

Fehu’ia ‘Eua 11 no 3.2 milina Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ke fakalele ‘aki Kautaha Kasa ‘a Tonga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, fakamālō ki he tali kuo ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā. Ka ko e a’u ko ē ki he peesi 121, ‘a ia ko ‘eku foki mai eni ki he me’a fo’ou ko eni ‘oku hā ‘i he peesi 121. ‘A ia ko e peesi 121 ki he peesi 123 ē, ‘a ia ‘oku hā ai ‘a e fakamatala ‘i he peesi 123 ki he pa’anga na’e nō ‘e he Kautaha ‘Uhilá ‘a ia ko e 600000 ke fakatau mai’aki e Kautaha Kasá, 2013. Pea toe a’u mai ia kihe 2015 na’e toe ‘i ai pea mo e nō ia ko e 3.2 miliona ki hono fakalele’aki e Kautaha Kasa ‘a Tongá.

Pea ko e me’a na’e tokanga ki ai e ‘Atitá ia he ‘oku fekau ‘e he Kautaha ‘Uhilá ia ‘a e Kasá ke nau totongi e nō. Pea ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Atitá he ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke tu’u lelei pe tu’u tonu ‘a e fa’ahinga ngāue pehé ni ‘i loto ‘i he ngaahi *public enterprise*. Ko e anga e fehu’i ke fakamalanga mai angé ko e hā ‘a e me’a ko ení koe’uhí na’e ‘osi ‘ohake pe ia ‘aneafi ‘i he ‘aho atú he talanoa ko ē ki he līpootí ko ení. ‘A e fai ‘a e ngaahi nō fakaloto *public enterprise* pe ia kae totongi ‘e he va’a ko ē ‘a e nō ‘a e va’a ko ē. Ka ke ki’i fakama’ala’ala mai angé kātaki fakamolemole ‘Eiki Minisitā ‘a e tūkunga ko iá he koe’uhí ‘oku hoha’a e ‘Atitá ki ai.

Lava Pule’anga ‘oku ngofua pe fenō’aki ngaahi kautaha pisinisi Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, ‘ai pe ke tali atu lolotonga le’ole’o e motu’á ni he *Public Enterprise*. Koe’uhí ko e me’a eni ia e *public account*, ‘a ē ko ē ‘oku fa’a tali atu ko ē ‘e he Minisitā Pa’angá. ‘Io ko e nō pe meí he kautaha ki he kautaha, ‘oku ngofua pe ke fenō’aki. Tatau pe ia ‘i ha fa’ahinga *commercial enterprise*, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ‘osi ‘ohake pe ‘isiu ko eni he ‘aho atú. Ka ko e me’a ‘oku fakatokanga mai ki ai e ‘Atitá ‘oku ‘ikai ha pepa ia. Ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai, ‘oku pehē ‘e he ‘Atitá ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pepa ia. ‘Oku ki’i lahilahi Sea e ta’epepa ‘a ‘etau ‘ai me’a he Pule’angá.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, ‘e ‘Eiki Palēmia tuku pe ke u ‘oatu ki he Fakafofongá e me’a ko ení ‘o fakamanatu ki he Feitu’u na he ko u tohi ē. ‘Osi me’a mai ‘e he Minisitā Pa’angá ‘oku faka’osi’osi ‘a e ‘atitia ‘o fekau’aki mo e me’a ‘a e Pule’angá, pa’anga ko ení ‘oku fehu’ia ko ení, ‘a ia ‘e fakakakato mai ai pe solova mai ai e ngaahi palopalema ko ē ‘oku fai e feme’a’aki ai. Ka koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e pepá ia ‘oku ou falala pe Minisitā Pa’anga he ‘okú ke me’a heni ka ‘oku ‘i ai ho’o fuakava he Falé ni ‘o fekau’aki mo e me’a ko iá.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea pea ‘oku hangē pe ko ē ko e me’á, ko e me’a ia e Minisitā Pa’angá e hangē ko e me’a kau ki he ‘atitá. Pea ko e me’a pe ia ‘a e kautahá pea moe ‘atitá ‘i he’ena fengāue’aki ‘anaua hono fili ‘e he kautahá ‘a e ‘Ofisi e ‘Atitá ke nau ‘atita’i ‘enau ngāué. Pea ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e fiema’u ‘e he ‘Atitá, ko e me’a ia ke na talanoa naua ai pea mo e kautaha ‘oku tokanga ki aí hangē ko ení ‘oku *highlight* maí, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘isiu ko u tokanga ki ai ke fakamatala mai angé pe ko e hā e me’a na’e faita’epepa ai ‘a e me’á.

‘Eiki Minisitā: Kole atu pe Fakafofonga, ‘e Sea kātaki pe ko e ‘ai pe ke tali e fehu’í. Ka ko e fē ...

<010>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Palēmia: ... ka ko fē koā e kongá ‘oku ‘asi ai e faita’epepá? Ko e ki’i setesi pē koā, ko e ‘uhingá ke u sio ki he natula ko ena e me’á. Ta ko ena te ke toe huké kae ‘ikai ke sinaki ‘ai ‘anenai.

Taniela Fusimālohi: Peesi teau ...

Sea Komiti Kakato: 123 pē ē.

‘Eiki Palēmia: Ko ena ‘oku ‘asi pē he *t.v* ke ki’i tuhu’i mai pē kātaki.

Taniela Fusimālohi: Ko e teau tolu ...

Sea Komiti Kakato: 136?

Taniela Fusimālohi: 136. ‘Ikaí ha fa’ahinga, ko e ‘isiu ko ‘eni na’e ‘osi ‘ohake pē he ‘atitá kimu’a. ‘A ia ko ‘ene, ko ‘ene mahino ko ē kia aú, kuo hangē eni ia ha *normal practice*. ‘I he’ene a’u mai ki he, ko ia ki he ta’u ní na’e ‘ikai ha fa’ahinga lekooti ia ‘oku ‘osi tohi’i ko e pa’angá ni ‘e toe totongi fakafoki ki he kautahá kasá pe ko e hingoa ‘o e ‘akauní. ‘A ia ko e, ko e me’a pe ia ‘oku ou tokanga atu ko ē ki aí.

‘Eiki Palēmia: ‘Alu hifo angé ki he fokotu’u ko ē ‘a e ‘atitá. 21 poini ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e ...

‘Eiki Palēmia: ‘Alu hifo angé kalake.

Taniela Fusimālohi: Ko e 2 poini 18.

'Eiki Palēmia: ‘Oleva ke tali atu 11.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e 2.18 peesi 135 ki he peesi 136.

'Eiki Palēmia: ‘A ia ko e fokotu’u, ‘oku ke mea’i kalake e me’a ‘oku ke ‘i aí.

'Eiki Sea: Kalake.

'Eiki Palēmia: Ki’i fokotu’u ko ē mei he ‘atitá.

Taniela Fusimālohi: Kātaki ki he peesi 136. Toe ki’i taha hifo pē ‘i ‘olunga pē he palakalafi taupotu ki ‘olungá 218.

'Eiki Palēmia: ‘Alu hake ki ‘olunga ‘osi e 21.

Taniela Fusimālohi: Taha, ko ia. ‘Ikai taha ki ‘olunga. ‘Alu hake peesi 136. *Top of the page* 136.

'Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘alu hake ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kamata’anga e peesi 36, 136, kamata’anga pē peesi 136.

'Eiki Palēmia: Ko ia. ‘A ia ‘oku ‘asi mai e fokotu’u ko ē ‘a e ‘atitá, ‘oku fokotu’u atu ki he Poate ‘o e kau Talēkita e Kautaha ‘Uhilá mo e Kautaha Kasá ke ‘i ai ha felotoi ‘i ha ongo tafa’aki ki hono fakalelei’i ‘o e fengaue’aki ‘i he ongo kautahá ni. ‘A ia ko e me’a ia na’e fokotu’u mai mei he ‘Atitá Sea pea ko u tui ‘oku ‘osi fai ha ngāue ia ki ai ‘a e ongo kautaha ko ení ka ko e fokotu’u ē ko ē na’e ‘omai mei he ‘Atita Senialé Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke tali mai e fehu’i ia he ko e fo’i palakalafi ena, taha hake pē ki ‘olunga.

'Eiki Palēmia: Ko e, ko ‘eku talí ‘aku Sea ‘i he fokotu’u na’e ‘omai he 'Ateni Seniale ko e ‘uhingá ko ena ‘oku ‘osi fakahoko ange ke fai ha fengaue’aki ‘a e ongo tafa’akí ki hano fakalelei’i.

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Eiki Palēmia: Ko e tali pe ia Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ‘oku pehē ai ho nimá?

Taniela Fusimālohi: ‘Alu, tu’u, ngata ai, tu’u ai ko ia. Ka ko e, ‘alu ki he 136 kalake.

Sea Komiti Kakato: 136.

Taniela Fusimālohi: Kalake 136, 135 ena ia, tu’u ai, ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Uluakí ‘o ‘ikai ha lekooti ‘i Nuku’alofa ‘i hono fe’ave’aki ‘o e ngaahi koloa ki he ngaahi ‘otu motú ‘oku tauhi he kautaha *TPL* ‘i Nuku’alofa.

Taniela Fusimālohi: Tu’uma’u, tu’uma’u.

Sea Komiti Kakato: Ko ia?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, tu’uma’u ‘e kalake kātaki, tu’uma’u ai, tu’uma’u. Palakalafi ko ē hono uá. Ko e ‘isiu ko eni na’e ‘osi ‘ohake pe ia ‘i he ‘atita kimu’á. ‘I he’ene a’u mai ko ia ki he ta’u ní na’e ‘ikai ha fa’ahinga lekooti kuo ‘osi tohi’i ko e pa’anga ni ‘e toe fakafoki ki he, ‘a ia ‘oku hā mai ia na’e ‘osi hoko ki mu’a pe toutou hoko kimu’a ‘a e founa tatau pē ko e ‘ikai ke ‘i ai ha pepa ia ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue ko ení. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai ke ‘omai angé ha talí pe ko e *normal practice* pe eni ia he ‘ū me’á ke ‘ai pe ia ‘o ‘oua ‘ai ha pepa kae fekau ngutu pe ia ke totongi e nō. ‘A eni ko ē ‘oku hā mai ko ē ko e fakamatala, totongi e nō ia ‘i he kasa ...

'Eiki Palēmia: Sai pē ka u tali atu.

Sea Komiti Kakato: Sai, sai. ‘E Fakafofonga ‘osi mahino kia mautolu ho’o me’a ko ē ‘oku ke fehu’í ē.

'Eiki Palēmia: Toutou ... Sea kātaki pē ka u tali vave atu pē. Ko e me’a eni ia he 2021 Sea pea mahalo ‘i he a’u mai ko eni ki he taimi ní ko *resolve* ‘a ‘enau fetalanoa’aki ke toe mahino angé. He ko e me’a pe ia ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia. 'Eiki Palēmia ko e me’a ko ē ‘oku ou falala ai ki he me’a mai e Minisitā Pa’angá ‘e faka’osi’osi ‘a hono toe fakama’opo’opo ‘o e me’a ko eni ‘oku ‘omai he ‘Atitá ‘i he māhina ni. Pea ‘oku ou tui ko e 22/23 ia ‘e toe pau ange hangē ko e ‘ū fehu’i ko ení.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea. Ko e ‘uhinga pe ia ko e *Public Enterprise* eni pea ko e ta’u eni ‘o e 2021 pea ‘oku ou tui ‘i he fokotu’u ko eni ki he 2021, ‘osi eni e ta’u ‘e 3 mei ai ko u tui te tau sio loto atu ki ha toe ‘omai he ‘Atitá ‘a e Lipooti hokó kuo solova ‘a e fo’i palopalema ko ení Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e tūkunga pe ia ‘o e fehu’í. ‘Oku mahino pe ia ko e 20/21 ka ‘oku ‘i ai pē faka’amu ke ngaue’aki ia he Pule’angá ke ‘oua ‘e toutou ha’u ‘a e ‘Atitá ‘o talamai ‘oku toutou hoko pē ‘a e me’a tatau ia ‘i he me’a ko ení. ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Taniela Fusimālohi: ... Sea ka u ki’i ’unu atu mu’a ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

EikiPalemia: He ko 'ene toe talamai ko ē toutou ha'u, ko 'etau toki a'u eni ki he 2021 eni.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Eiki Palēmia: Ko 'etau toki a'u eni Sea ki he 2021, ka 'oku talamai 'e ia 'oku toutou ha'u hangē 'oku 'osi *discuss* 'i Fale ni ia 'a e 21/22 mo e 22/23, te'eki ai Sea, ko e 2021 eni Pea 'oku ou kole pē ki he Fakafofonga tau talatalanoa pē 'i he me'a ko eni he 'oku tau 'ilo ko e me'a eni ia 'i he kuohili, tau ako mei ai tau faka'amu pē līpooti hoko 'a e 'atita, pea solova 'a e ngaahi palopalema pehē ni, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai 'Eua 11 e.

Tokanga 'Eua 11 ki he totongi Poate 'Uhila Pa'anga Monū'ia & Vāhenga Mālōlō kau ngāue

Taniela Fusimālohi: Sea ka u toe 'i he peesi 136 pē, 136 pē ki he 137 'oku 'i ai 'a e fakamatala ai ki he, kātaki Sea, 'oku 'i ai 'a e fakamatala ai ki hono totongi, totongi 'e he Poate 'Uhila ia ki he, totongi fakafoki ia ki he kau Mēmipa 'enau seniti ko ē ki he, kae 'ikai ke 'ave ia ki he *retirement*.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia.

Taniela Fusimālohi: 'I he peesi 136 ki he 137.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e palakalafi fakamuimui taha, Tānaki Pa'anga Hū Mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ia Sea. 'A ia ko e fakamatala ia 'o pehē, na'e totongi ange ia ki he kau Mēmipa kae 'ikaike totongi ia ki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i *dot* 'e 2 ai ki lalo, fē me'a te u ala ma'u ai 'a e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ka tau fakanounou.

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e palakalafi hono 2.

Sea Komiti Kakato: 'I he peesi fiha.

Taniela Fusimālohi: Peesi pē ko ia. 'A ia ko ena na'a mau tānaki ha palakalafi ...

Sea Komiti Kakato: 'I he peesi fiha 136 pē ko e 137.

Tokanga 'Eua 11 ki he totongi Poate 'Uhila Pa'anga Monū'ia & Vāhenga Mālōlō 'i Tisema 2020

Taniela Fusimālohi: Peesi 136. Pea 'i he peesi 137, ko e fakalelei ko ē na'e fai 'oku hā mai ai ko e fakamolemole'i hili hono totongi. Ke ki'i fakamā'ala'ala mai angé pē ko e hā 'a e fo'i founa ko ia, totongi ange ki he kau ngāue. Pea 'osi ko ia pea pehē ia kuo fakamolemole'i pē 'a e fo'i totongi ko ia, ka 'oku hangē ko e lau 'a e 'atita, 'oku maumau'i 'a e lao 'i he'ene tu'u ko ia.

Sea Komiti Kakato: Te mau tānaki atu ha palakalafi kongā tohi, fakamamafa'i 'a e me'a

mahu'inga 'oku ne tohoaki'i 'a e tokanga ki he ngaahi totongi 'o e ngaahi monū'ia, 'o e ma'u vāhenga mālōlō 'o e kau Mēmipa 'o e Poate, 'i Tisema 2020.

'A ia ko e ngaahi me'a eni 'i he 2020, 'a ia 'oku fakahā kakato 'i he ngaahi fakamatala fakapa'anga na'e fakata'e'aonga'i 'e he Poate 'o e fonua 'o e Sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e tohi fakamo'oni 'o e tokanga'i makehe ne foaki 'i he malumalu 'o e Poate Fakafonua ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō ki he *TPL* 'i ha 'aho 18 'o Fepueli, 2021. Ko e hā pē ko ha nunu'a 'o e totongi kitu'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku hangē ko e lau ko e me'a eni 'i he kuo hilí ka 'oku, kapau 'e tali pē 'e he Fakafofonga Tongatapu 5, 'oku ou tui ko e taimi ia na'e Sea ai 'a e *Tonga Power*, ke fakama'ala'ala mai 'a e ngaahi tokoni ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11.

Sea Komiti Kakato: Mālō'aupito 'Eiki Palēmia, mou, tau feme'a'aki pē 'o fetokoni'aki pē, me'a mai ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 5.

Tali Tongatapu 5 ki he nō Kautaha 'Uhila ke fakatau 'aki Kautaha *Home Gas*

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. 'Io, ko e lave ko ē 'anenai ko ē ki he me'a ko ē fakapepa 2.5, na'a mau hū atu foki mautolu 'i he 'aho 1 'o Siulai, 21, 20 mau 'osi he 'aho 31 ko ē 'o 'Akosi 21. Na'a mau hu atu mautolu 'o vakai'i 'oku mahino pea na'a ku fakahā 'i he uike kuo 'osi na'e Tauhitohi ko ē 'a e *TPL* 'a ia 'oku Poate 'Uhila, na'e, ko e tokotaha ko e kau Tauhitohi pē na'e ngāue'aki ko ē ki he kasá pea mau hū atu leva 'o fakamavahe'i mai 'a e Tauhitohi ko ē 'a e Kasa pea mo e 'Uhila, pea na'a mau fakatokanga'i ai 'a e me'a ko eni, ko e me'a eni 'oku mau faka'amu ke fakamā'opo'opo angé fakafehoanaki angé lekooti 'a e ongo kautaha ko eni, he 'oku na fakataha, Kautaha Poate kehekehe pē foki, ke ma'u ai ko e hā 'a e pa'anga ko ē na'e 'ave pea mei he kasa ki he 'Uhila, he koe'uhi foki ko e 'uhila, ko e kasa ia na'e nō 'a e Kautaha Poate 'Uhila ia 'o fakatau'aki ko ē 'a e kautaha.

'A ia leva ko e me'a ko ē na'a mau mahino kei fai 'a e fakamā'opo'opo ko e hā 'a e fika ko ia koe'uhi pea pau leva ke mau sio mautolu faka Tauhitohi ko e tonu kapau 'oku 'ave pehē ko e, na'e totongi 'e he Poate Kasá ia 'a e totongi ko ē mo'ua 'a e 'Uhila ki he *ANZ*.

<005>

Taimi: 1500-1505

'Aisake Eke: ... 'A ia ko e fika ia ko ē. 'A ia ko e me'a na'a mau fiema'u, 'uluaki fakapapau'i ange 'oku fiha 'uhī foki na'e tauhitohi pē koe'uhī pea na'a mau 'osi fakapapau'i 'e mautolu ko e founa ko ē 'e fai, taimi ko ē 'e maau ai e fika, pau ke mau 'ai e me'a ko eni ke mahino ia ongo poate lōua ke mai e silini ko eni ke totongi *dividend* mai ia ki he Kautaha ko eni 'Uhila koe'uhī fai e totongi.

'A ia ko e me'a ko ē na'e hoko, ko e fakamālō ki he lava he 'Atita 'o fakapapau'i ko e hā e fika. 'A ia ko eni na'e toki 'osi foki e 'atita ia ko eni 'i Ma'asi, 'i 'Epeleli 2022 'a ia ko e taimi ni kuo ma'u e fika. 'A ia ko e sitepu hoko leva fai e ngāue ki hē, 'a ia ko e me'a ia 'oku 'i ai.

Tali Tongatapu 5 ki he totongi pa'anga monū'ia & vāhenga mālōlō Poate 'Uhila TPL

Ko e me'a ko eni ki he Poate ko eni felāve'i mo e monū'ia 'io ko e poate na'e 'i ai pē foki e Poate Talāsiti ia 'a e 'Uhila felāve'i pea mo 'ene ngāue mo e pa'anga vāhenga mālōlō ko ē 'a e kautaha. He koe'uhī ko e, na'e fakamafai'i pē he Lao ko ē 'o e Poate ko ē Fakafonua 'a e *National Retirement Fund* 'a ia ko e Poate ko ē ki he Ngaahi Vāhenga Mālōlō e ngaahi fakalukufua ki he *private sector* pea mo e fonua tukukehe ange 'a e me'a 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi kautaha ko ē 'oku nau lava pē nautolu 'o tokanga'i pē 'enau pa'anga mālōlō, te nau tokanga'i pē 'enautolu 'enau pa'anga mālōlō mavahe pē ia, ka 'oku 'i ai pē ngaahi fiema'u fakalao ia hangē ko e ngaahi fakamatala pa'anga.

Ko e me'a ko ē na'e hoko na'e 'i ai 'emau, na'a ku lave ki ai 'a 'emau poate pea na'e 'ave e tokotaha pea mei he'emau poate 'o ne tokanga'i 'o sea 'i he komiti ko eni. Mau toki fakatokanga'i he poate ia na mau fakatonutonu ai mo e talāsiti ko eni kuo fai 'e nautolu ia 'a e tu'utu'uni ko eni. 'O fai ai ko ē 'o nau fakamā'opo'opo 'a e ngaahi monū'ia ko ē 'o e kau mēmipa pea nau vahe nautolu ia. Pea ko e me'a ia ko ē na'a mau fai koe'uhī ke fakaai 'o fakahoko mo e lao, na'a mau lipooti leva ki he Poate ko eni 'o e Ngaahi Pa'anga Fakafonua. Pea ko e me'a leva 'oku mahino 'e 'ikai leva ke hoko atu 'a e sino ia ko ia tau'atāina ke nau tokanga'i mavahe, pau leva ke nau foki nautolu ia 'o 'ave hangatonu pē 'a e pa'anga 'a e kau mēmipa he vahe takitaha 'o 'ave ki ai.

Ka 'oku mo'oni he ko e taha e ngaahi me'a na'a mau ma'u heni, hangē ko eni ko e taimi ko ē kapau 'e totongi atu ha pa'anga ia ki ha taha kau ngāue 'oku te'eki ke 'osi hono taimi. Pau ke tukuhau ia mo e ngaahi me'a pehē. Ka na'e 'i ai e fanga ki'i palopalema ai 'o mau 'ai leva ai 'o solova ia 'Eiki Sea, ka ko e me'a ia na'e hoko 'i he 'aho ko ia.

Ka mahalo ko e me'a lahi taha ko u fakamālō mau hū atu foki mautolu ia ko e 'atita ko ē kautaha ia ko eni 'a e 'Uhila ia, ngaahi ta'u lahi ,lahi hake ia he ta'u 'e fitu kei *PMG* kautaha Fisi ia. Ka ko e ha'u ko ē 'enau lipooti 'anautolu ko ē 'i he 19/20 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'isiu ia te nau 'omai. Pea ko u fakamālō ko e fuofua taimi ia na'a mau 'ave ai ki he Potungāue 'Atita 'a eni he ko e 'uhinga ko ē 'oku sai ai ko ē 'Atita 'a Tonga ni 'oku nau 'i heni nautolu pea te nau lue taimi lahi. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ohake ko eni fakafiefia 'aupito ke fai e tokanga ki ai.

Ko u tui ko e me'a ia na'a mau, ko u pehē ngaahi poate kehe mahu'inga e ngāue'aki e 'atita he 'oku nau 'i heni, te nau lava nautolu 'o 'omai ma'u ha'anau taimi heni 'omai e ngaahi me'a ko eni. Pea ko u tui ko e ola lelei ia 'enau ngāue ko ia, ko u 'ai pē au koe'uhī ko e fuofua taimi 'oku hū mai e 'atita ka ko e me'a ia na'e hoko, 'a ia ko e me'a ia na'e hoko ko ē 'i he taimi ko ia mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu Sea ki he Tongatapu 5 Sea ko u tui pē mahalo na'a fiemālie 'a 'Eua 11. Fakamālō fakamatala mo'oni eni pea mo e tatau pē mo e motu'a ni e fiefia hono 'ohake ko e 'uhinga ke solova ai pea hangē ko e ngaahi fokotu'utu'u na'e fai ko eni 'e Tongatapu 5. Ko u tui 'oku mahino ia ki he fakama'ala'ala ki he ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'a 'Eua 11 mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka’osi atu pē. Ko ‘eku tokanga ‘a’aku ki hē.

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ā ki lalo kae ki’i ‘ai ha taha ‘e ‘osi ‘e toe takai atu pē.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘ene ‘osi pē ‘a’ana eni.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo fakamolemole kae hoko mai ha taha, kuo ‘osi ho taimi fakamolemole, Tongatapu 4 me’a mai.

Fehu’ia Tongatapu 4 e ‘uhinga ‘o e “kupu fekau’aki” ‘i he’ene hā Lipooti ‘Atita – peesi 27

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea kae ‘oatu mu’a ha ki’i fakalavelave ki he lipooti ko eni ‘i ha ngaahi ki’i ‘isiu iiki pē ‘e tolu. Na’e ‘i ai ‘a e kole ke toloi mai kae ‘oua leva ke me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke tokoni mai pea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘a e Feitu’u na mo e ‘Eiki Palēmia kae pehē ki he Tongatapu 5. ‘Oku hoko ‘a e lipooti ko eni ke ne takitaki lelei kitautolu Sea ki he ngaahi ‘isiu ‘o e pule lelei.

Fie taki pē tokanga ho’o komiti ki he peesi 27 Sea faka-Tonga pē. Ko e fo’i ...

<007>

Taimi: 1505-1510

Mateni Tapueluelu : ... kaveinga ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘e he ‘Atita Sea ko e taha ia ‘o e ngaahi vete ki he ngaahi palopalema. Pea ‘oku ‘i he fehu’i mai pē ‘e fokotu’u fakakū.

Tokanga ki ha lisi fekau’aki, ngaahi fengāue’aki fakapisinisi kotoa, ngaahi monū’ia fakapa’anga kau taki Pule’anga

Pea ko ‘eku kole ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke tokoni mai ai. ‘A ia ko e peesi 27 ko e fakamatala ‘o pehē. ‘A ia ‘oku kamata ‘aki ‘a e lea ‘oku pehē, ‘oku te’eki ke fakahoko ‘e he Potungāue Pa’angá ha founga ngāue ‘e malava ai ke nau ‘ilo’i mo fakahā ‘a e ngaahi fehū’aki ‘i he ngaahi kupu fekau’aki mei he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he *IPSAS 20* pē ko e *International Public Sector Accounting Standard 20*. Fakahā ‘o e ngaahi kupu fekau’aki ia ‘oku hangē eni ia ha *public disclosure* ‘o e kau mēmipa ‘oku fekaukau’aki mo e kau taki. Hangē ko hono fakahā ‘oku kau ai eni. Lisi ‘o e ngaahi kupu fekau’aki, ngaahi fengāue’aki fakapisinisi kotoa pē mo e ngaahi sino ko eni, pea pehē ki hono mahu’inga fakapa’anga, ngaahi monū’ia fakapa’anga mo e monū’ia kehe kotoa pē ‘a e kau taki ‘o e Pule’anga.

Ko e ngaahi kupu fekaukau'aki 'oku kau ai Sea kapau 'e kole ki ho'o kau ngāue ke 'alu hake angé, tu'u angé ai. Mālō Sea. 'E kau ai e kau taki 'o e Pule'angá pea mo ha ngaahi pisinisi ... **Sea Komiti Kakato** : Ki'i fakamolemole Fakafofonga ē. Ko e me'a ko eni Hou'eiki na'e 'osi 'ohake pē he uike kuo 'osi, ka na'a tau tuku toloi koe'uhi ke me'a mai 'a e Minisitā Pa'angá pea mo e 'Atita. Ka u fehu'i ange ki he 'Atitá ke ne ki'i fakamatala'i mai ange ka ko e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Hā e 'uhinga 'a e 'Atitá ki he kupu fekaukau'aki ko eni, mo e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pehē 'e he 'Atita 'oku te'eki ke fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga ha founga ngāue 'e malava ai ke nau 'ilo'i mo fakahā 'a e ngaahi fehū'aki 'i he ngaahi kupu fekau'aki mei he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki he *IPSAS 20* fakamolemole, fakahā 'o e ngaahi kupu fekau'aki, ko hono fakahā 'oku kau ai 'eni.

Mo ki'i me'a mai angé me'a mai angé Feitu'ú na 'Eiki Nōpele 'o fekau'aki pea mo e fo'i kongā ko eni. Koe'uhi ko e tala fatongia eni ia 'oku totonu ke fai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ka 'oku te'eki ai ke 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'a e me'a ko ia ke me'ai 'e he Feitu'ú na pea mo e 'Atitá 'o hangē ko e me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Tongatapu 4.

'A ia ko e ngaahi lisi ko eni 'e Minisitā Pa'anga hangē kiate au ko e ngaahi kupu fekau'aki he Potungāue.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole, ko e 'uhinga eni ia ki he ngaahi kupu fekaukau'aki mo e kau taki.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Mateni Tapueluelu: Ke 'ilo'i honau fāmili mo e ...

Sea Komiti Kakato : Sai me'a mai ange 'Eiki Nōpele fakamolemole pē ka tau 'ai ke tau ma'u tatau ē. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Te'eki tukumai mei he Pule'anga lisi 'o e ngaahi kupu fekau'aki mo aleapau

Lord Fakafanua : Ko ia Sea, tapu pē ki he Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Hangē pē ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 4, ko e ngaahi kupu fekau'aki eni ia 'oku te'eki ai ke tuku mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá mo 'ene Potungāue 'i he ngaahi aleapau. Ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e kupu ko eni.

Sea Komiti Kakato : 'A ia ko e hā 'a e ngaahi aleapau ko ia?

Mateni Tapueluelu : 'UHINGA pē Sea ke tokoni taimi ko ē 'e foaki ai ha *contract* mei he Pule'angá, pea 'oku malava 'o tala 'oku 'ikai ke fakafāmili'i pē fakapone'i pe fakamaheni'i. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku ai ke *disclose* 'a e *connection* ko ia 'a e kau taki. Pea 'oku te'eki ke fai e me'a ia ko ia, ko e me'a ia 'oku fakahoko mai 'e he 'Atita. Ka na'e toloi foki ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá mahino pē ki he motu'a ni 'e 'i ai 'a e fakamatala. Ka ko 'eku 'uhingá 'aku Sea ko e ki'i solova ko u tui 'oku faingofua ka 'oku te'eki ai ke fakahoko. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Fakafanua : Ko ia Sea ‘oku toe fakatātā hifo pē ia ‘i lalo ‘o hiki hifo hangē ko e kau taki ‘a e Pule'angá pea mo e ngaahi pisinisi ‘oku ‘anautolú, fāmili ofi mo e maheni mo e kau taki ‘o e Pule'anga. Kautaha pē pisinisi ‘o ha fāmili ofi ‘o e kau taki ‘o e Pule'anga. Ko e fakatātā pē ia ‘a e ni’ihi ‘oku nau malava ke nau kau he ngaahi kupu fekau’aki. Ko e fie’ilo pē he ko e fiema’u ko eni ‘a e Atitá ke fakahā mai koe’uhi ke fakapapau’i ‘oku malu pē fakatatau ki he *IPSAS*.

Sea Komiti Kakato : Kuo ‘osi fakahoko atu ki he Feitu’ú na 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Palēmia : ‘Ikai ko ‘eku ki’i ‘eke pē ‘aku ki he ‘Atitá ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko e Pule'anga pē foki he ko e pa’anga foki ‘a e fonua. Fēfē ‘a e kau Fakafofongá mo honau ngaahi ‘ofisí. Pea kapau ‘e fai ki he maheni mo e ‘u me’a pehē ta ‘e ‘ikai ke te toe lava kita ‘o tokoni’i hoto vāhengá he ‘oku te maheni mo nautolu. ...

<008>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Palēmia: ... ‘A ia ko ‘eku ‘ai pē eni ke fakama'ala'ala ange ‘Atita ki he me’a pehē he ko e ‘uhingá ko e pa’anga ‘oku tau lau ko eni ki he pa’anga ko eni fakapule’anga ko e pa’anga na’e ‘omai. ‘Oku manatu’i ko e pa’anga ko eni ‘a e kau vāhenga Fakafofongá ko e pa’anga mei he Pule'anga ‘oku tali ‘e he ‘esitimetri’o ‘ave ke nau ngāue’aki.

‘A ia ‘oku ‘ikai ko e pehē ke tau fakangatangata pē ka ‘oku tau sio fakalukufua pē ki he pa’anga ko ē ‘oku ngāue’aki he fonua. Ka ko e fo’i me’a ko ē ko ē nau tokanga ki ai Sea hangē ko e lau ko ē maheni mo e hā. ‘E ‘a ia ‘e tonu ke ‘oua te te maheni kita mo ha taha he te te to’o ‘e kita ‘ene faingamālie ke fai ha ngāue. Tau pehē ko ha langa pē ko ha taha ‘oku ne fai ‘e ia ha ngāue ko e huo, te fie ‘alu atu kita ha ki’i ‘api ‘o ‘ai. Ko e fa’ahinga fakatalanoa pehē ki he *reality* mo e *practicality* ‘o hono fakahoko ko eni ‘o e ngaahi *definition* ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Ki’i ‘oleva pē ē, ‘oleva pē kau Minisitā ka u ki’i fehu’i ange ki he ‘Atita. Hā e ‘uhinga e me’a ‘oku mou fiema’u ai e me’a ko eni? He ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku me’a mai he ‘Eiki Palēmia.

‘Uhinga fiema’u he ‘Atita ‘a e lisi fekau’aki e Pule’anga ko e kongá pe ia ‘ata kitu’a e ngāue

Lord Fakafanua: Sea ko e, ko e, ko e makatu’unga e fiema’u ko eni ‘oku to’o ia mei he fakamatala fakapa’anga fakapule’anga, ‘a ia ko e *standard* ia fakavaha’apule’anga ‘a e *IPSAS*. Ko hono ‘ohake pē ia he ‘Atita ko e ‘uhinga ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai hono sivilisi’i e ‘Atita ko eni ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ko ē ‘oku fakahoko ki he Pule'anga.

‘Oku ‘i ai e mo’oni e ‘Eiki Palēmia koe’uhí ‘oku ‘ikai ke kau e kau Fakafofonga ai pea ko hono ‘uluaki ‘ohake ko ē me’a ko eni nau ‘osi fakamatala atu kimu’a 'Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e ngāue ke fakahoko e me’a pehe ni ‘i he Fale Alea. Ka ko e me’a eni ia e Pule'angá ‘a ia ‘oku ‘uhinga pē eni ‘oku ‘atā pē ki ha taha ‘oku ‘ikai ke fakangatangata, ka ko e natula eni e ‘ata ki tu’a ‘oku ‘oku kau ai ‘a e fiema’u ko eni ‘i he *standard* e ‘Atita ‘i he *IPSAS*. Ko e anga pē hono fokotu’u koe’uhí ko e me’a ia ‘oku tau, tau feinga ke tau a’u ki ai. ‘A e fa’ahinga tu’unga ‘oku ‘ata ki tu’a mo hā mahino e tu’unga ‘oku ‘alu ki ai e pa’anga.

Ko e fiema'u ia pea 'e 'ikai ke lava ia 'o liliu koe'uhí ko e *standard* fakatu'apule'anga 'oku ngāue'aki he 'Atita. Ko e anga pē hono fokotu'u ko e me'a fakafo'ituitui ia e Pule'anga 'o e 'aho pē te nau muimui ki ai pē 'ikai. Ka ko e anga ia e fokotu'u fakakaukau e 'Atita fakatatau ki he ngāue faka'atita fakamāmani lahi.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1 pea ke me'a mai 'Eiki Minisitā pea te u fakafoki atu pē Tongatapu 4. Ko e *issue* ko eni 'e meimei me'a pē, Tongatapu 1 pea hoko mai e Minisitā pea te tau toe foki pē kia Tongatapu 4.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he fakataha Komiti Kakato, ko u tui ko e taha eni e *issue* 'oku 'osi 'ohake lahi he taimi ni pea 'oku 'osi 'i ai 'a 'ene kamata ke uesia. 'Ikai ke pehē ke uesia ke fai ai ha fetongi 'i ha ngaahi ngāue'anga 'i tu'a 'a ia ko e fa'ahinga 'oku pehē 'oku ofi 'i he fa'ahinga fokotu'utu'u mai ko eni 'a e 'Atitá.

Ka 'oku hangē, hangē ko e fo'i fakalea ko eni 'a A, A, E, F, H ko eni kia, 'a ia ko e taki 'o e Pule'anga. Ko e taimi ko ē ke tau hanga atu ko ē 'o faka'uhinga'i 'oku 'uhinga ki he hā e taki e Pule'anga? Ko ha, 'e fēfē 'o kapau ko ha taha 'oku maheni tau pehē ko e hangē ko e procurement ko eni 'a e Pule'anga 'i Fale Pa'anga.

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pē ki he me'a 'a Tongatapu 1 ko e ngaahi fengāue'aki ko eni.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na?

Lord Fakafanua: Sea 'oku 'ikai ke tapu'i ia. Ko e me'a 'oku fiema'u ke 'ata kitu'a ke mahino mai ko hai 'oku fai e fengāue'aki pea mo e Pule'anga, ke 'oua 'e pehē 'oku ta'omia pē fufuu'i ha fa'ahinga fengāue'aki koe'uhí ko 'enau vāofé.

Ko e 'uhinga e me'a ko eni ke 'ata ki tu'a ke mahino koe'uhí ka 'i ai ha palopalema 'amui 'e lava 'o fai ha ngāue ki ai. Ka koe'uhí 'oku 'ikai ke mahino he taimi ni he 'oku 'ikai ke *disclose* ko e me'a faka-*disclosure* 'eni Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E lava pē ke u ki'i tokoni atu?

Sea Komiti Kakato: 'Io. Tokoni mai ange Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga kae fai atu pē ha ki'i fakama'ala'ala. Ko e konga ko eni ko ē 'oku felāve'i mo e, mo e felāve'i mo e kupu fekau'aki hangē ko e tokangaekina e 'Atita. 'A ia 'oku felāve'i ia mo e founa ngāue 'oku lolotonga fakahoko pe na'e tuku'au mai mei mu'a.

Pea 'oku malava pē ke fakalelei'i pē ia 'o fakahoko ha founa ngāue 'oku 'oku lava ai ke, ke fai e 'a e me'a ko eni 'oku fai ki he, 'oku fai angamaheni ia he ngaahi Poate ke nau hanga pē 'o fakahā mai pē 'oku 'i ai ha'anau ha'anau felāve'i mo ha kautaha. Ka 'oku malava malava pē mo ia 'oku fakahoko pē mo ia he ngaahi tu'unga he Pule'angá kae mahalo ko 'ene 'alu ki he Potungāue Pa'anga 'oku tonu ke toe, ke toe fakalalakaka ange.

Ko e ki'i me'a pē ko u fiema'u ke fakama'ala'ala Sea, 'oku 'ikai foki ko e 'uhinga e me'a ia ko eni ko e tu'utu'uni mai ia ke fakahā atu au pē ko u fāmili mo hai mo hai mo hai. Ko e tu'utu'uni ko ē 'a e 'a e tu'unga Fakatauhitohi ...

Taimi: 1515 – 1520

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane pule’i pe ‘oku ‘i ai ha’ane feinga ke mapule’i hano fakalele ha fa’ahinga kautaha ‘oku felāve’i mo e Pule’angá. ‘A ia ko e lea fakapalangí ko e *control* mo e *significant influence*. ‘A ia leva kapau ‘oku ‘ikai ke pehē ia, kapau ‘oku ‘ikai ke ke mēmipa koe ha poate pe ‘oku ‘ikai ke ke kau koe ha kautaha, pau ke ke mēmipa koe ha kautaha taautaha pe ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke, ‘oku ‘ikai ke ‘ai ia ke ‘omai hē, he ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o kaunga.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e kau takí ia ki he fakalele ‘a e ‘u kautaha ko iá, me’a ‘atā’atā pe ia ‘a e kautaha ko ē. Pea ‘oku hanga pe ‘e he tu’unga fakatauhitohi ia ‘o fakamatala’i mai ko e hā e *control*. ‘A ia ‘oku hangē ko ení, peseti ‘e 100 ma’u ‘inasi he kautaha ‘i tu’a pe ko e *significant influence* mahalo ‘oku peseti ‘e 20 ki ha’o kau hano fakalele ‘o e fo’i kautaha ko iá.

‘I he tu’unga lolotongá fakatatau ki he me’a ko ē ‘oku ma’u ‘e he Potungāue Pa’angá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha pehē ia fakatatau ki he me’a ko ē ‘oku mau ma’u. ‘Oku tokanga mai e ‘atitá toe ‘ai pe ha ki’i founga ‘e taha ke lava angé ‘o tauhi ‘e lava pe ‘o ‘ai ha foomu ‘o fakafonu ‘o tauhi. Ko e me’a ē ‘oku ‘omai he ngaahi foomú pea lava leva ‘a e ‘Atitá ‘o fiemālie ki he me’a ko iá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘io ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa, fai ha tokoní Sea. Ko e tōpiki pelepelengesi eni Sea tautefito ki he langá pea mo e feohí. Sea ko e me’a eni ‘oku toki me’a mai’aki ‘e he Minisitā Pa’angá. ‘E anga fēfē ke tau hanga ‘o *define* e fakangatangata ‘o e ‘ū me’a ko ení Sea.

Tau pehē ko e maheni, ko e kaungā ngāue, ko e kaungā ha’u meí he kolo tatau, ko e ‘apí siasi tatau. Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo pe ‘Eiki Minisitā ki he Īpootí ē.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Kau taki e Pule’angá mo ‘enau ngaahi pisinisi ‘oku ‘anautolú, fāmili ofi pe maheni ‘o e kau taki ‘a e Pule’angá. Hai pe ha taha ‘oku fāmili ofi mo e Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mahalo ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ha taha, pisinisi ‘a e fāmili ofi, ‘ai pe ko e ‘uhingá ka u me’a atu, ko e ‘uhingá ke fanongo, ke me’a mai pe ko e hā e fakangatangatá. Ka ko eni kuo ‘osi tohi’i atu pe ‘e he ‘Atitá ‘a e me’a ko ē ‘oku fiema’ú.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘a ia ko e fakangatangata ko ē hē ke tau ‘alu hake ko e kau taki ‘o e Pule’angá. ‘E anga fēfē ke *define* e mei ai ‘a e maheni pea mo e fāmili Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, ki'i me'a hifo pe ki lalo. Te tau lōloa koe'uhí ho'o faka'uhinga pe fakafo'ituitui pe ia 'a e Feitu'u na pea 'oku tonu pe ia, ikai ke ta'ofi ia 'e he Falé ni. Ka ko eni 'oku 'osi 'omi hangatonu pe 'e he peesi 27 'a e ngaahi me'a ko ē na'e fehu'i 'e Tongatapu 4. Kautaha pe pisinisi 'o ha fāmili ofi 'a e kau taki e Pule'angá. Hangē ko aú kapau ko u taki he Pule'angá ko hoku fāmili ofi, hai e pisinisi, *David*, Ti 'Oto.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u kii tokoni atu. Sea ko e *define* ē ko ē fāmili ofi Sea ko 'eku poini ia. 'E anga fēfē ke tau *define* 'a e fāmili ofi ke ne talamai ko hoku *first cousin* pe ko hoku tokoua pe ko hoku. Ko e tu'u ko ē 'etau nofo fakafonuá Sea, kuo tau alu tautolu ki he Kui 3 'oku tau nofo tautolu he 'api tatau pea mo e *second cousin*, *third cousin*, *fifth cousin*. 'A ia ko e *definition* eni ia Sea 'oku fiema'u ke mahino Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Kapau ko e *definition* eni 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na ia ko e *immediately family*. Ko e Feitu'u na pe ia mo ho'o fānau pea mo ho'o mali hē. Ko eni ia 'oku 'omi ia he me'á, kau ai ho'o fāmili ofi. 'Ai 'o lisi ai ha ki'i foomu 'o hangē ko e me'a ko eni, ke tokoni ki he me'a 'oku me'a mai ai e Minisitā Pa'angá ko e me'a ia 'oku fiema'ú.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia 'a ia Sea ko u ki'i toe ki'i tokoni atu pe au he kongá ko iá hangē ko e 'oku hā mai ko ē he fakamatala ko eni 'a e 'Atitá. Ki he kau taki e Pule'angá pea mo e ngaahi pisinisi 'oku 'anautolu, 'a ia 'oku 'uhingá 'o kapau, ke *control*. Kapau 'okú ke pule'i peseti 'e 100 ia 'o e 'inasi ia 'o e pisinisi ko iá 'oku pule'i ia 'e ha taha, pule'i ia 'e au 'e faka'asi ia.

Kapau ko ho fāmili pea kapau 'i ai ha'o peseti ai 'okú ke *significant influence* pe 'okú ke *control*, pea 'okú ke kau. Kapau 'oku 'ikai ko e, ko e fāmili koe mo ia, 'oku 'ikai ha'o kaunga 'a koe ki hono fakalele e pisinisi. 'Okú 'ikai ke 'i ai ha'o kaunga 'a koe ki he me'a ko ē 'oku 'omai ko eni. Kae 'oleva 'oku 'i ai ha'o pule'i pe te ke 'i ai ha'o kaunga ki hono fakalele 'o e me'a ko iá. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai e tokangá, tautautefito kapau ko e ngaahi kautaha ko iá 'oku 'i ai ha'ane felāve'i mo e ngaahi me'a ko ena 'a e Pule'angá.

Sea Komiti Kakato: 'Io fehu'i Tongatapu 1 he 'oku tokanga mai e Feitu'u na,

Tevita Puloka: Ko e fehu'i ko eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá hení he 'oku hangē, he 'oku ko e me'a ko ena e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'okú ne ngāue'aki hangē peseti 'e 100 hangē ha *shareholder*.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki.

Tevita Puloka: Ke ne hanga 'o *define* e me'a ko ē.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mou fakamolemole ē tau ki'i mālōlō ē, tau toki me'a mai.

(*Mālōlō e Fale he Houa Efiafi*)

<010>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakató. (Lord Tu'ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō homou laumālie, hoko atu 'etau ngāue. 'Io 'oku fakatokanga'i he Komiti Kakatō 'a e me'a ko eni na'e fai ngata ai 'a e feme'a'akí. 'Eiki Minisitā Pa'anga hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Sea 'a e Fale Aleá ka ko e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai, 'oku 'i ai 'a e me'a pehē 'oku fokotu'u 'i he Fale Aleá, tautautefito ki he kau Hou'eiki pea mo e kau Fakafofonga 'o e Kakaí fekau'aki mo e pa'anga fakavahengá.

Tevita Puloka: Te u hoko atu pē Sea, na'a tau mālōlō 'anenaí ko u ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Tevita Puloka: ... lolotonga 'eku fakahoha'á.

Sea Komiti Kakato: Pe 'i 'ai leva ho ki'i fehu'í kae hoko mai 'a Ha'apai 12 ē.

Tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u mo e anga e founa lipooti 'a e 'Atitá

Tevita Puloka: Tapu pē pea mo e Seá mo e Komiti Kakatō. Ko e me'a ko eni ko ē me'a mai 'aki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku ne me'a mai 'aki 'e ia 'a e ngaahi mata'ifika, hangē ha 'uhinga ha peseti *shareholder* mo e ngaahi me'a pehē ke fai ai felāve'i ko ē.

Ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki mei he 'Atitá ia ko hono 'uhinga pē ke 'ata kitu'a pe ko hono *declare* pē ke 'ilo'i. Tau pehē kapau ko ha tala mahu'inga fa'ahinga ngāue 'oku fai pe ko e langa pe ko e hā. Ko e, 'e hanga 'e he fo'i tu'utu'uni faka'atita ko ē 'o ne fu'u hanga 'o tu'utu'uni'i ha fa'ahinga, tau pehē ko ha fa'ahinga aleapau ke foaki ki ha kautaha pe ko ē. Pea ko ia, me'a e 'Eiki Minisitā ko e, 'o me'a fakatalanoa fika ia 'i ha hangē ha 'uhinga ki ha *shareholder* pe ko ha'ane fekau'aki.

'UHINGA MAI E ME'A NA'E ME'A MAI 'AKI 'E HE 'EIKI SEA E FALE ALEÁ 'A IA KO E ANGA IA 'A E VAKAI 'A E 'ATITÁ KI HE *IPSAS* KO ENI 20. Ko e 'uhinga pē ke fakahaa'i pe ko e *declare* pē ha *interest* 'i he ngaahi felāve'i ko ē, 'a ia 'oku toe fehu'ia 'a eni ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko eni 'a e Ngaahi Ngāue'anga Lalahí. 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e ngaahi maheni ko ē? Ko e kaungā siasi fakataha 'o lotu, pea 'alu leva he 'e 'alu ia 'o fakalalahi 'o a'u ki ha 'aho 'o fai ai ha fakatonutonu 'a e ngaahi, 'o 'eke'i 'a e ngaahi fo'i poini ko ē 'i hano 'eke, tau pehē ko ha aleapau ngāue langa 'oku foaki pe ko hai pē ha ngāue pe ko ha sevesi foaki ki ha kautaha pe ko ha taha. Pea 'asi leva ia 'oku fihia, 'ikai ke pehē 'oku fihia, 'oku kaunga ki ai 'a e me'a ko ē.

He 'oku malava pē ki ha taha ia 'oku 'ikai pē *shareholder* ia 'o hangē ko e ngaahi mata'ifika ko eni na'e me'a mai 'aki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ki ha kautaha ka 'oku 'i ai 'i he taimi tatau 'ene felave'i 'ana he me'a he ngaahi fo'i lisi ko eni 'oku me'a mai 'aki ko eni he 'Eiki Sea 'a eni 'oku 'omai he 'Atitá 'o fakatatau ki he tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ko eni. 'Oku ou tui au Sea tonu 'aupito 'aupito 'a e *IPSAS* ia ko ē 'i he ngaahi fonua ko ē na'a nau fa'u mai 'a e me'a ko ē. Ka 'e 'i ai 'ene uesia kehe 'ana 'i he ki'i fonua ko eni hotau ki'i Pule'angá mo e anga e, mahalo na'e nofo 'a kaingá mo e anga e maheni mo e me'á. Pea ko e, pea kapau leva 'oku 'uhinga pe ia 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea e Fale Aleá ko e 'uhinga pe ia ke fakahaa'i pea 'osi, 'oku 'ikai ke toe fai ha ngaahi toe talanoa ia a'u ki he taimi 'e fai ai e ngaahi sevesi ko iá.

Me'a 'oku ke me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā ko e sio na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga pikinga fakapisinisi fakapa'anga 'o hangē ko e *shareholder*. Ko 'eku fehu'í ia 'oku mahu'inga 'e Sea ke toe sio angé ki he ngaahi fokotu'utu'u ko ē mo e anga e lipooti 'a e 'Atitá. Mo'oni pe ia he 'oku nau muimui he tu'utu'uni ngāue fakavaha'apule'anga ko ē. Pe ko ha me'a ia te ne fu'u hanga 'o uesia tau pehē ko e fa'u tu'utu'uni 'a e Pule'angá hangē ko e *Procurement* mo e ngaahi me'a pehē ki he fononga 'aki he anga e fengaue'aki mo e kakai e fonuá. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea Ha'apai 12 ē.

Fakama'ala'ala Mnisita Pa'anga he lisi fekau'aki fiema'u he 'Atita mei he Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu he fakamatala ko iá kae 'uma'ā e *comment* ko iá. 'Io ko e ngaahi fakamatala ko iá 'oku felāve'i kātoa pē. 'Oku nau fekau'aki kotoa pē eni ki he fo'i 'uhinga ko eni 'oku, 'e kau ai ha taha pe ta'ekau ha taha hono, mo ha fekau'aki 'i he 'alu hifo ko ē ki he fekau'aki ē.

'A ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a kehekehe pē ia 'oku ne hanga 'o fakakau mai nautolu ke nau fekau'aki kau ai mo ha taha ia 'oku ma'u 'e ia ha monū'ia 'o lahi ange ia he nōmolo ko ē monū'ia 'oku tonu ke ma'ú. Pe 'oku, 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku fai 'aki ia 'a e *judgement* ē 'a e sio ko ē ko ē ki he'ene kau, kae, koe'uhí ke 'oua 'e lahi e fu'u lisí hangē ko eni ko ē 'oku fakamatala mai he me'á.

Pea 'oku 'i ai pē me'a 'oku ne fai 'aki hono me'á pea 'oku hā lelei pe ia he *IPSAS* ko eni 'a e ngaahi fakatātā 'o e ngaahi me'a ko ē ke fakakau mai mo hono, ka ko hono fakahaa'i pē. Ko hono fakahaa'i mai pē 'o e me'a ko iá pe 'oku, 'oku 'i ai 'a e kaunga 'a e me'a 'a e tokotaha ko ē ki he me'a ko ē mo e, pe 'oku 'i ai ha'ane *share* 'oku 'i ai ha'ane nō pe 'oku 'i ai ha'ane me'a.

Ka 'oku 'i ai e me'a 'oku mapule'i 'aki ke ne hanga 'o pule'i 'aki 'a e me'a ko iá ke, 'ikai ko e pule'i mahalo ko e fo'i leá ia 'oku 'ikai ke tonu ka ko hono *guide* ko hono takitaki ke fai 'aki 'a e hono fokotu'u mai ko iá. Kae hangē ko ē ko 'eku lave 'anenaí ko e tokanga foki ia 'a e 'Atitá ke mau fokotu'u ha founga ngāue ki hono fa'u 'aki e me'a ko iá pea 'oku 'i ai fai e tokanga ki ai ke kei hoko atu ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'E ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti Kakato: ... Ha'apai 12, ko 'ene lava pē eni pea tau hoko atu, tau 'unu e.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea, Sea tapu atu ki he Feitu'u na pehē ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki. 'Eiki Sea 'oku ou loto pē ke u lave pē 'i he kaveinga ko eni ko e *IPSAS*, he 'oku ou tui 'a e motu'a ní, ko e uho eni 'o e, he ko e *standard* kātoa ko ē 'oku fokotu'u ko ē, ko e ngaahi

standard ia na'e fokotu'u hangē ko eni, 'oku 'asi ko e 20, *IPSAS* 20, ko e 'uhinga ia ko e 2020, na'e 'i ai hono 'u *standard* ia 'o'ona. 'Oku 'asi mo e 23, 'a ia ko e ngaahi *standard* ia 'o e 2023. Ko e Poate ko eni 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fika'i ia 'o e *standard* 'oku 'ikai ha'ane felāve'i 'ana mo e ta'u, 'oku fakahokohoko pē ia ki he fika 1 ē, fika 2 ē, fika 3, fika 4 pē ko e fika 20 ē ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia na'e 'ai 'i he 2020. 'E lava pē ia 'o hū mai 'i he 20 'i he 2020, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana mo e ta'u. Ko e fakafika fakahokohoko pē ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Sea kole pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā 'oleva mu'a ke lele atu 'eku ki'i fakamalanga ke ki'i mafao atu.

Sea Komiti Kakato: Malanga 'a e Feitu'u na ia he ko au pē ia 'oku ou tokanga'i ...

Mo'ale Finau: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea kapau leva 'e 'i ai ha fakatonutonu ...

Mo'ale Finau: Sea ko e 'uhinga 'eku 'ohake 'aku ia 'a e mata'ifiká ...

Sea Komiti Kakato: Kapau 'e 'i ai ha fakatonutonu, pau leva ke ke me'a ki lalo kae 'omai 'a e fakatonutonu.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea 'oku ou tali 'e au 'a e fakatonutonu 'oku 'omai 'e he Minisitā Pa'anga.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, Ko e 'uhinga 'eku fakalave 'aku ki he fika 'Eiki Sea he 'uhinga he te u lave ki he *IPSAS*, ko e *International Public Sector Accounting Standard*, ko e 'uhinga ia 'a e fo'i 'a e fo'i lea ko eni 'Eiki Sea. 'A ia na'e fokotu'u 'a e fo'i Poate ko eni 'Eiki Sea na'e fokotu'u faka-māmani lahi Sea, ko e *global*, na'e fokotu'u faka-māmani lahi ia mahalo fitungofulu 'o faai mai 'i he hivangofulu, 'o feliuliuaki mai. Mahalo 'oku meimei 'i ai 'a e fonua 'e fāngofulu tupu 'Eiki Sea 'oku mēmipa ai, kau 'oku ou tui 'oku kau ai mo Tonga ni. Sai pē he 'oku 'i heni 'a e 'atita. Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku tau *attach* ai ki heni he 'oku tau mēmipa 'i he ngaahi fonua ko ē 'oku nau 'osi fakamo'oni kuo pau ke nau *apply* 'a e ngaahi *standard* ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he *IPSAS* 'a ē na'a ku toki lave atu ki ai 'Eiki Sea.

'Oku 'uhinga 'a e *sector* ko e ngaahi sekitoa *public* ha fa'ahinga va'a pē he Pule'anga pē ko e Kautaha Vakapuna, pē ko e kautaha ko ē 'o e *gas*. Kātoa 'a e 'u sekitoa ko ia 'Eiki Sea kuo pau ke nau *leave* pē te nau *apply* kia kinautolu 'a e *standard* 'oku 'osi paasi faka-māmani lahi 'e he Poate ko eni ko e *IPSAS*, tānaki atu ki ai 'a e *S* 'Eiki Sea. 'A ia ko e ki'i lisi ko ē 'oku fokotu'u ko ē 'Eiki Sea ko e ki'i konga si'isi'i pē ia 'a e *standard*.

Sea ‘oku ‘i ai ’a e fo’i kongā ai ‘oku fika ‘uluaki hono fokotu’u mai ‘e he Poate ko eni ko e *declaration of the fund used*. ‘A ia kuo pau ke hū mai ‘a e Pule’anga pē ko e sekitoa kapau ko e ‘uhila, kuo pau ke nau hanga ‘o *declare* ko e 2 miliona ‘oku ‘ai ia ki he fakatau ‘a e vakapuna. Ko e fo’i *declaration* ko ia ‘oku fiema’u ia ‘e he ‘atita ke ‘uluaki *declare*, ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he lisi ko ē. Ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea, he ko e Poate ko ē pea mo e fo’i *principle* ko ē ko e *principle* faka-māmani lahi, ‘oku ‘ikai ke ngata pē he lisi ko ē ‘o e fāmili.

Sea kapau te tau ‘alu ki he, sai pē he ‘oku ‘i heni ‘a e ‘atita mahalo ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, fēfē ke ke me’a pē ki he me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘atita. ‘Oua te ke toe tātaki mai he ‘oku ou lave’i pē ‘e au ‘oku ‘i ai ho’o mea’i ‘i he fekau’aki mo e me’a faka Tauhitohi ka ke me’a pē ‘i he me’a ‘oku ‘omai ki he Fale ‘oku ‘i ai hono pepa.

Pule’anga, mou hanga ‘o lisi ‘a e ngaahi kupu fekau’aki, ngaahi fekau’aki fakapisinisi kotoa pē mo e ngaahi sino ko eni pea pehē ki hono mahu’inga fakapa’anga, ngaahi monū’ia fakapa’anga, monū’ia kehe kotoa pē ‘o e kau Taki ‘o e Pule’angá. Pea toki hikihiki mai leva ‘a e lisi ‘o hangē ko e me’a ko ē na’e fakahoha’a ai ‘a Tongatapu 4.

‘Oku ou kole atu ‘oua te mou toe tātaki mai ha me’a mei tu’a, ‘o fakatatau mo ho’omou mea’i ko ē ho’omou Tauhitohi, ka tau nofo ‘i he me’a ko eni ka tau nga’unu he ‘oku ‘osi mahino ‘oku me’a mai ‘a e Pule’anga te nau fai ‘a e me’a ko ē ‘oku kole mai he ko e *issue* motu’a.

Mo’ale Finau: Mālō. Sea ko e me’a ko ē na’a ku fakalea ki ai, ‘oku fa’o kotoa ai e lisi ko eni, ‘oku ne hanga ‘e ia, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o kāpui kotoa ‘a e fo’i lisi ko ē *A* kia *I*.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te ke toe fakatonutonu ‘a e ‘atita he ko e me’a pē ia ‘oku ‘omai ‘e he ‘atita ena, ko e lisi pē ena. ‘Oku ou lave’i pē ‘e au ‘a e na’a ta ‘i ‘Isileli ‘i he ta’u fē na’a ke me’a mai ai he me’a faka-Tauhitohi, mahalo, mo’usioa au ai ho’o me’a fekau’aki mo e me’a faka-Tauhitohi. Sio ko e talu ē 2012 ‘oku ou kei manatu’i pē ‘e au ho’o me’a mai kia au fekau’aki mo e me’a faka-Tauhitohi.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou kole atu pē ki he Feitu’u na tuku mai ha ki’i faingamālie ke fai ‘eku fakahoha’a.

Sea Komiti Kakato: Pē ’i me’a mai he me’a ko ē ‘oku ou kole atu ke ke me’a mai ai, ‘oua te ke...

Mo’ale Finau: Sea ko ‘etau tipeiti ko eni ‘oku fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua ki he’etau tipeiti.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua ko ho’o me’a ‘au he me’a kehe kae tuku ‘a e me’a ko ē ‘oku ou kole atu ke ke me’a mai ai.

Mo’ale Finau: Tau toki ‘ilo pē ola ha’atau hu atu kitu’a ‘o ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Mo’ale Finau: ... fanongo ki he *respond* ‘a e kakai, sai pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea tuku mu'a ke u faka'osi atu mu'a 'eku fakahoha'a. Ko e laumālie 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea 'oku ou tui ki he hoha'a 'a e Pule'anga 'e ki'i kehe. 'Oku 'osi 'i ai pē 'a e tu'utu'uni 'a e poate ko eni 'Eiki Sea ki he me'a ko e vary 'e kehekehe. Pea ko ia 'oku 'omi he Hou'eiki te u fāmili mo me'a, 'e faipē 'ave ki ai e me'a ko ē koe'uhī he 'oku 'i ai e lelei 'e ma'u. Ko e vary ia ko ē 'oku 'uhinga ki ai e poate ko eni 'Eiki Sea pea 'oku ou tui au ki ai.

Ko ia 'oku ou pehē au 'Eiki Sea ko e laumālie 'o e me'a ko eni 'oku 'omai ko eni he 'aho ni 'Eiki Sea ko e laumālie 'o'ona ia ki he faitotonu. Faitotonu'i e fatongia 'aki e pa'anga 'a e fonua, pē ko hoto tokoua, pē ko hoto maheni, pe ko ha taha 'oku te falala ki ai, pē 'oku 'omai he lisi pē 'oku 'ikai ke 'omai he lisi. Ko hono aofangatuku ke fakapapai'i ko 'ene 'osi 'oku 'i ai 'a e ola lelei 'o e pa'anga ko ia ke 'oua na'a kaiha'asi pē paa'usi'i ha taha. Ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'e he poate ko eni 'a e ngaahi *standard* ko eni 'Eiki Sea.

Ko e anga ia 'eku fakamatala pea ko u kole fakamolemole kapau 'oku ki'i tō kitu'a ka ko e anga ia 'eku faka'uhinga, ko e ngaahi *standard* ko ē ko hono laumālie ke 'osi ange 'a e 'aho 'oku tafe lelei pē 'a e pa'anga. Pea 'ikai ke te foki ki 'api 'oku te ongo'i 'oku te pōpula 'oku 'ikai ke ola lelei ha'ate ngāue he fonua ko eni ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Hounga ki Tongatapu 4 & pou pou peseti 100 ki he founa ngāue fakatauhitohi fokotu'u mai he 'Atita

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na pea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he fakahoko mai e tali. 'Oku mahino pē 'e fakahoko e ngāue ki heni. Ko u fie fakahoko atu pē au ia 'oku ou fakamālō lahi ki he 'Atita 'i he lototo'a, fakahoko mai 'a e ngaahi founa ngāue 'oku ou kau 'i he pou pou peseti 'e 100 ki ai, 'e tokoni kia tautolu kātoa 'i he founa ngāue 'oku fakahoko 'i he Pule'anga.

Ko u kole pē au Sea mahino pē he 'ikai ke mo'ua mai e Pule'anga ia ki he motu'a ni, ka ko 'eku kole pē 'a'aku ia 'e tokoni ka 'i ai e taimi ko ē 'e fakahoko e ngāue tau pehē hangē ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ha foomu ke lisi pē ā ai 'a e kau fekau'aki. 'E hounga ki he motu'a ni kapau 'e 'omai ha ki'i fakamatala ke tau 'ilo pē ki ai, kau ia he fakalotolahi kotoa kia kitautolu he mahino 'oku tau nga'unu atu kimu'a ki'i founa 'e taha te ne pukepuke pē kitautolu 'i he pule lelei. Ko e fakamālō ia 'oku fai atu mo e pou pou pē ki he fakamatala 'oku 'omi he 'Atita mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11, me'a mai.

Fehu'ia 'Eua 11 tu'unga a'u ki ai alea fakatau MV Tongiaki mo e MV Niuvākai

Taniela Fusimālohi: Sea mālō 'aupito e toe 'omai e ki'i faingamālie. Sea ko 'eku fehu'i ko eni 'oku hā he peesi 145. 'A ia ko e fekau'aki eni pea mo e tau Kautaha Vaka ko ia ko e FISA. 'A ia 'oku hā heni 'a e fakamatala 'oku fekau'aki pea mo e vaka ko eni ko e Tongiaki 'a hono mahu'inga ko ē na'e fakatau mai'aki pea mo e holoki hono mahu'inga 'o a'u mai ko ē ki he

‘aho ni. ‘A ia ko e mahu’inga ko ē na’e kamata’aki ‘a e vaka ni ko e 6.2 miliona. ‘A ia ko e vaka fo’ou pē.

Ka ko e anga ‘eku fehu’i ‘e Sea ki heni he ko eni na’e ‘osi tu’uaki atu, pea ko e lipooti foki eni ia he 2022. Ko e vakai ‘a e motu’a ni ‘oku kei tau pē vaka ‘i tahi. Ko e hā e tu’unga kuo a’u ki ai ‘a e alea fakatau ko eni ‘oku hā mai he fakamatala, na’e ‘i ai ‘a e kautaha ko e *IBS Global* na’a nau fai atu ‘a e tu’uaki kae ma’u mei ai ‘enau komisoni ko e 1.4 miliona. Ko u tui Sea ko e *investment* eni ‘a e Pule’anga pea ‘oku totonu pē ke mahino ange he ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a pehē he kuohili na’e fakatau mo fokotu’u he Pule’anga pea ‘ikai ke iku ‘o ola lelei.

Ka ko e 6.2 miliona ko eni Sea ko e pa’anga lahi pea ko u tui ko e hā hono iku’anga kuo pau pē ke foki ‘a hono ola ki he pa’anga ‘a e Pule’anga mo e totongi ‘o e tukuhau. Ka ko e ‘ai pē ke ‘i ai ha ki’i fakama’ala’ala ange ko e ‘uluaki ia, pea mo e hā e fakama’ala’ala ki he vaka ko ē ko e *MV Niuvākai* he na’e mahu’inga ko e fā kilu ...

Tali Pule’angá fekau’aki mo e *MV Tongiaki* mo e *MV Niuvakai*

Eiki Palēmia: Sea kae tuku ke tali atu ai leva Sea ko e ‘uhinga pē ‘oku ‘api’api e taimi ‘oku lahi ‘aupito ‘etau ‘asenita.

Fakamolemole atu pē Fakafofonga ko e Tongiaki ia kapau te ke me’a pē ki he tēpile na’a ke me’a ki ai, ‘asi ai mo e founa holoki’aki e mahu’inga pē ko e *depreciation*, ‘a ena ‘oku ‘asi pē ko ena ‘i mu’a pē ko ē, pea ‘oku lolotonga *negative value*. Ka ko e me’a foki eni ia lipooti eni ia he fuoloa, ka u *update* atu pē ‘e au e me’a ko ē ‘oku hoko he taimi ni.

‘I he taimi ni na’e ‘omai leva ‘a e Tongiaki ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e me’a, ‘omai leva ia ki he Potungāue Ako ke ako ai ‘a Fokololo ‘i he ‘alu tahi. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku kei tau ai ko ena ‘i me’a, he ‘oku ngāue’aki leva ia ‘e Fokololo ke nau ako ai ‘enau kau *students* kau ai pē mo e ako *chef*. Mahalo na’a ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Eiki Palēmia : ... ‘i he kaha’u na’a hoko ko ha *restaurant* pē ko ha ki’i falekai ke u ngāue ka ko e tu’unga ia he taimi ni. Ka ko e ‘uhingá mu’a ‘oua te ke hanga ‘o takihala’i pehē ‘oku ‘ikai ke, ko ē ‘oku ‘asi pē hena mo e *depreciation* pea mo e *value* ko ē me’a ka na’e feinga ke lava *offload* pe fakatau atu. Ka ko e tu’unga ko eni kuo ‘oatu fakamuimui tahá na’e *transfer* mai ia ki Fokololo ke ngāue’aki hono ako’i ‘etau fānau ‘alu tahi. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea hono fakamahino’i mai e kongá ko íá, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke toe fakatau atu ‘e tu’u ai pē hē. Ka ko ‘eku tokanga ‘aku ia Sea ‘oku *write off* fēfē eni mei he pa’anga ko ia na’e fakatau’akí ke hoko ia ko e me’a naunau ako. He koe’uhí ko e pa’anga ‘e 5 miliona eni poini .4 miliona ‘oku tu’u ai ko ē he taimi ni. Ko u tui ‘oku fu’u lelei eni ia ki ha vaka ako.

Eiki Palēmia : Sai Sea ka u tali atu ai leva he *interest* pe me’a. ‘Oku tatau pē ia mo e fakalele ko ia ‘o e *MV Maui* ‘e he Fakafofongá ‘a eni ko ē ‘oku lolotonga tu’uaki he taimi ni. Ko e me’a tatau pē na’e fai ko eni ‘i he 2021. Ko e ‘uhingá pē ke vakai’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i aí pē ‘oku toe ‘aonga ke toe fakalele pē ‘e lahi ange e mole ia hono fakalele kae tuku atu. Kae hangē

ko 'eku lau 'anenai na'a ne *generate* 'a e seniti. Ka ko e tu'u ko ena he taimi ní hangē pē ko ē 'oku 'asi atu he tēpilé, na'e holoki *depreciate* 'aki 'a e pa'anga ko ena pea ko e *value* ena ko ē he 'osi ē.

Pea ko e anga pē ena ia e tu'u fakatauhitohi ka ko e 'uhinga 'oku *transfer* mai pē vaká ke ngāue 'aonga 'aki 'e he fānau ako ko eni ki tahi, he na'a nau toe 'i ai ha *practical* 'i ha vaka mo'oni, tukukehe 'a e taimi nau heka ai he ngaahi vaka komesialé, ke ako'i ai 'etau fānau ke ai hanau kaha'u lelei. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko 'eku fehu'i 'aku he vaka ko eni ko e *MV* Niuvakai na'e 'i ai foki mo e tu'unga pehē. Ko e hā leva 'oku toe ngāue'aki eni ia ki ha me'a pē 'oku tu'uaki atu pē 'oku tu'u pehē ai pē 'i he *value* ko ia he taimi ni 'o 'alu ai pē ia ki he *write off*?

Sea Komiti Kakato : Ki'i hanga mai angé ki'i me'a mai ...

'Eiki Palēmia: Foki mai mu'a ki he 'asenitá ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai ange 'e Fakafofonga ke le'olahi ē. Ko e hā ho'o fehu'i ke u ongo'i.

Taniela Fusimālohi : 'A ia Sea ko e peesi tatau pē peesi 145, 3.5.2 ki he *MV* Niuvakai mo e tu'unga ko ia 'oku 'i ai, he koe'uhi ko hono mahu'inga totonú ko e 416151. Ko hono mahu'inga he 'aho ni ko e 310077. Ko 'eku tokanga ki he ngaahi *asset* pehē 'oku ...

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu pē Sea. 'Oku 'ikai ko e mahu'inga he 'aho ní, ko e mahu'inga he 'aho 30 'o Sune 2020. Hangē pē ko ia 'oku me'a ki ai e Fale.

Sea Komiti Kakato : 'Io tonu ia 'Eiki Palēmia. Hā leva e fehu'i 'a e Feitu'ú na?

Taniela Fusimālohi : Kātaki Sea 'io ko ia mo'oni 'oku ko e mahu'inga ia 'i he 2020. Ko 'eku tokangá Sea ko e hā 'a e me'a ia 'oku fai ki he ngaahi *asset* pehē he na'e fakataú ke ai hono taumu'a ke ngāue'aki ki he fefolau'aki.

Ka ko e hā 'a e me'a ia 'oku ngāue'aki he taimi ni he 'oku mahino ko hono *value* 'ona ia 'oku 'ikai ke 'i he 300000 ia ko e 'i he 2020 'oku toe 'i lalo ange ia. Ko e hā 'a e fakakaukau ki he fa'ahinga *asset* pehē ko ē, 'oku mole pa'anga hono fakataú tatau pē mo e *MV* Tongiaki. Ka ko eni ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e vaka ia ko eni.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. 'A ia ko 'etau lipooti eni ia 'oku 2020 ka 'oku tokanga ia mahalo ki he 2024. Ko ia Fakafofonga ?

Taniela Fusimālohi : Ko ia ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai, ko ena 'oku ke me'a mai ko e *MV* Tongiaki 'oku fai'aki ia e ako.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku 'ikai ke tau talanoa tautolu he lipooti.?

Sea Komiti Kakato : Fēfē eni. 'Eiki Palēmia mo me'a mai pē heni ē 'i he 2020.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

Sea Komiti Kakato : 'Aho 30 'o Sune 2020. Toki 'omai ha lipooti 'o e 2024 mo e 2023 pea tau toki feme'a'aki ai.

'Eiki Palēmia : Mālō.

Fehu'ia 'Eua 11 'a e nō Letio Tonga na'e fakahoko

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e faka'osi 'eku fehu'í ko e peesi 111 -113 'oku hā ai 'a e nō na'e fai. Ko e anga pē 'eku fie 'ilo ki ai he 'oku 'ikai foki ke u fu'u ma'u lelei ki he taimi ni, he na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē he taimi ko ē ko e nō mei he Pule'anga.

Sea Komiti Kakato : Fai mo ke me'a mai. Ko e hā 'a e kupu he me'a hetau ...

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e peesi 111-113 'a ia 'oku fekau'aki pea mo e nō 'a e Letiō Tonga.

Sea Komiti Kakato : Peesi 111 'oku 'i ai 'a e 4, 5 mo e 6.

'Eiki Palēmia: Ko e hā e me'a ... Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'I ai 'a e faka-Loma vii.

Taniela Fusimālohi : Kātaki Sea 112 kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato : 112 'oku 'i ai 'a e 7 mo e 8, 5.3.2 ..

Taniela Fusimālohi : 5.3.2 Sea ko 'eku fehu'í 'aku ia...

Sea Komiti Kakato : Ko hono vakai'i makehe 'o e aleapau nō 'i he 'aho 01 'o 'Epeleli, 2019 'a ia ko e 19, 20, 21, 22 ta'u eni 'e 4 mei ai, 'a e Pule'anga Tonga Komisoni Fakamafolalea 'o Tonga. Na'e ma'u 'a e kole 'a e Pule Komisoni Fakamafolalea he 'aho 25 'o Me 2021 ke 'atita'i 'a e pa'anga 'e 2 miliona na'e nō 'e he Komisoni mei he ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Sea Komiti Kakato: ... Pule'anga mei he Pule'anga 'i he 2019. Na'e tu'utu'uni 'a e Kapineti ke fakahū ange 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'a e Lipooti 'o fekau'aki mo e nō ko eni kimu'a he 'aho 30 'o Sune 2021. Na'a mau fakahoko leva 'a e 'Atita tau'atāina makehe ko eni pea fakahū atu 'emau lipooti ki he Pule Komisoni Fakamafola Lea 'o Tonga 'i he 'aho 30 'o Sune 2021. Pea ke me'a hifo leva ki ai hā leva e me'a 'oku fehu'í he Feitu'u na?

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ko ē ko u fehu'í Sea ko e hā e tu'unga ko ia 'a e pehē ko e nō mei he Pule'anga. Ko 'eku manatu'i hake na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'i he kuohili he 'oku 'ikai ko ha pangikē e Pule'anga ke fai mei ai ha nō. Ka ko ē 'oku hā mai ia 'oku ha'u e ngaahi *Public Enterprise* ia 'o nō pē ko e lea totonu ia pē 'ikai 'o nō he Pule'anga pea toe tā fakafoki mai pē ia mei he Pule'anga. 'Oku 'ikai ke u ma'u 'e au pē ko e tā fakafoki mai 'aki e

dividend pē ko e tā mai ha sino'i pa'anga ki ha fa'ahinga 'akauni makehe pē ko ha fa'ahinga tu'unga pehē.

Ka ko e me'a ko u tokanga ki ai pē 'oku pehē kotoa 'a e ngaahi *Public Enterprise* koe'uhí ko 'etau lipooti ko 'etau *budget statement* 'o e ta'u kuo 'osi na'e hā mai 'a e ngaahi nō pehē kau ai 'a e ua miliona ko eni, ko e *TAMA Tonga Asset Management* ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, nofo pē ho'o fehu'i he 2021 'a e 'ū me'a ko eni 'oku fai ai ko ē 'a e 'a e feme'a'aki. 'Oua te ke 'omai e me'a he ta'u kuo 'osi he 'oku te'eki ke fai ha feme'a'aki ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Hā e me'a 'oku tu'unga 'oku 'i ai 'e Hou'eiki Pule'anga 'a e nō ko eni he 2019 fakamanamanatu pē na 'oku 'i ai ha taha 'i he ongo tēpile na'a nau 'i he 2019 he ...

'Eiki Palēmia: Na'e 'ikai ke mau 'i he Pule'anga he taimi ko ia nau lolotonga 'i tu'a au Sea kae 'oku ne manatu'i lelei pē 'e ia 'a e kau Poate 'i he taimi ko ia 'i he *TBC*. 'E fiema'u pē ke hoko atu pē 'oku, ko e nō pē foki eni ia na'e ka na'e tokanga ki ai e Pule'anga na'e toki 'osi he na'e ngāue'aki fakatatau ki he aleapau pea ko e lipooti te'eki ke u sio au ki he Lipooti 'a e 'Atita. Ka 'oku te'eki ke ka ko e me'a eni he 2019 hangē pē ko ē ko ho'o me'a pea na'e fai e 'Atita he 20, ko e kole ko ena ko ē 'a e Tu'utu'uni Kapineta ai ka ko e me'a ki he fakaikiiki 'oku te'eki ke ma'u ia he motu'a ni Sea. Ka ko e me'a eni ia he taimi ko ia 'e Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'ikai ke u, mahalo pē 'e lava he 'Atita 'o tali mai e 'a e fehu'i he koe'uhí ko 'eku fehu'i 'a'aku ia ko e nō mei he Pule'anga ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, tuku ki he 'Atita ke ne tali mai he ko 'ene pepa eni na'e me'a mai mo ia.

Fehu'ia 'Eua 11 'a e kupu he laó 'oku lava ngaahi *public enterprise* ke nō mei he Pule'angá

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko u kole ki he 'Atita ke ne tali mai ange ko e nō mei he Pule'anga pē ko e ko e kupu ia 'o e lao fē 'oku lava ai 'a e ngaahi *Public Enterprise* ke nō mei he Pule'anga he ko e nō mei he mei he tukuhau 'oku tānaki ko ē 'e he Fale Pa'anga.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ka ko e 'Eiki Sea Fale Alea.

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea ke toe faka'asi mai ange me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua.

Sea Komiti Kakato: Ko e nō peesi 112 me'a atu ki he motu'a 'Atita he ko ena 'oku me'a 'oku 'i ho tafa'aki. Nō 20 miliona ko eni he 'aho, 'i Sune 'aho 30 Sune kātaki he Pule'anga 'i he 2019. Hā e tu'unga 'o e 2 miliona ko ia? 'I he peesi 113 'oku 'i ai pē tali 'a e Tonga (*TBC*).

Taniela Fusimālohi: Ko e fehu'i Sea ke toe 'ai atu pē ke mahino ko e nō mei he Pule'anga ko 'eku ma'u ko e nō 'oku fai mei he ngaahi pangikē. Ko e hā kuo lava ai 'a e ngaahi *Public Enterprise* 'o nō 'oku 'i ai ha kupu'i lao 'oku faka'atā ai ke nō 'a e ngaahi *Public Enterprise* mei he Pule'anga? 'Oku ai ha fa'ahinga me'a pehē 'e ala lava?

Lord Fakafanua: Sea ko e tali ‘oku ‘asi pē he lipooti, makatu’unga e nō ko eni he Tu’utu’uni Kapinetai pea ko e kole ia ‘a e Poate ki he ‘Atita ke nau ‘atita’i koe’uhí ko ‘enau lipooti ki he Kapinetai ‘a e nō ko ē na’ a nau fakahoko mei he Pule’angá.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga ‘a’aku ia kapau ko ia ia ‘oku ‘ikai ke tonu ke ui ko e nō he ko e nō ia ‘e ‘i ai mo e *interest* mo e ngaahi me’a pehē. Ka ko ‘eku ‘uhinga eni ‘oku talamai ia heni ko e fai e nō ka ko e anga ‘eku tui ‘a’aku ia ‘oku ‘ikai ko e nō ko e patiseti makehe eni ia ‘oku ‘oange ‘e he Minisitā Pa’anga ma ‘aha ...

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: Komisoni.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi fe’unga ho fehu’i kapau ‘oku tali atu leva e fehu’i ngata ai. ‘Osi mahino kiate au e tu’unga ‘oku ‘i ai. Ko ho’o fakakaukau toki ‘ai ha tohi fehu’i ‘o toki ‘ave ke mou toki feme’a’aki ai pea mo e Pule’anga ‘o fekau’aki mo e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e anga ia ‘eku fakakaukau mo ‘eku ta’emahino pē ko e hā ‘a e polokalama nō ko eni ‘oku lele he koe’uhí ‘oku toe ai mo e ‘ū polokalama nō faka ‘i loto pē ia he *Public Enterprise*.

Sea Komiti Kakato: Me’a pē ‘i he lipooti pea ‘oku ‘osi ‘oatu e tali fakafiemālie pea ko u ‘osi ongo’i ‘e au ko e Sea ‘io ko e tali ia mei he tafa’aki e ...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

Sea Komiti Kakato: ... Pule’angá mo e ‘Atita. Ki’i me’a mai angé ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala Pule’angá fekau’aki mo e nō ‘oku fakahoko Pule’angá ki he ngaahi kautaha

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō tapu atu Sea kae ‘uma’ā kau Mēmipá. Ko e ki’i tali nounou pe ia. Hangē pe ‘oku hā atu he lipooti ‘Atitá, ‘io, ko e nō ia ‘a e Pangikē Fakalakalaká ‘a e Poate Fakamafola Leá. Ko e taimi eni mahalo na’e hili e fakatamaki ko ē ‘o e Saikolone *Gita*. Na’e ‘i ai pe fanga ki’i me’angāue na’a nau fiema’u ke, pea nau fai e ki’i nō ko iá.

‘Oku ‘i ai pe foki e ‘ū nō ia ‘oku fai ‘e he Pule’angá ki he ngaahi kautaha. Koe’uhí ko ha, pe ko e hangē pe ‘oku hā atu he fakamatala ‘atitá na’e fai e tu’utu’uni Kapinetai ia ‘i he taimi ko iá ki he nō ko ení. ‘Oku ‘i ai foki mo e ‘ū nō, hangē, ‘oku ‘i ai pe lisi pehē ia he fakamatala pa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku ui ko e nō atu ‘i he Pule’angá. Pe ‘i ha palani ki ha langa fakalakalaka pe ko ha tokonia ha kautaha, kau ai mo e nō ko ena ne ‘eke ‘anenai fekau’aki mo e *City Asset*. ‘Oku lava pe ‘e he Pule’angá ‘oku tuku atu e fanga ki’i nō, ‘i ai e nō ki he kau ngoue, ‘i ai mo e ngaahi no ko ē na’e ‘ave ki he ‘u kautaha kau toutai. Ka ko e ngaahi nō ko ē ‘oku hā kotoa ‘oku ui pe ‘e he fakamatala pa’anga ‘a e Pule’angá ko e *on lent* nō. Pea ‘oku hā pe ai e fakamatala ia ko iá ‘a e nō ko eni meí he, mahalo ‘e ‘ave ki he Poate Fakamafola Leá. Mālō.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 1.

Fehu'ia Tongatapu 1 ngaahi ngāue kehe na'e totongi mei he nō TBC

Tevita Puloka: Mālō 'aupito e talí, ko 'eku tokanga 'aku ia ki he fo'i palakalafi ko ena ko ē 'e 2 'i laló. 'A ia 'Oku mahino ia ne nau fai e nō pea ko 'etau tui ko ení 'o hangē ko e me'a na'e me'a mai 'aki he 'e Sea 'o e Fale Aleá mo e lau 'a e 'Atitá na'e tali ia 'e he Kapineta 'o e 'aho ko iá. Ka ko e fo'i kongá ko ē na'e totongi 'e he TBC 'a e pa'angá ni ki he'enau ngāue kehe 'a ia na'e 'ikai ko ha kongá ia e *project* na'e fakapa'anga ki ai e nō. 'A ia 'oku lau e ngaahi fakamolé ta'etotongi.

Ko hono kātōá na'e fe'unga mo e 5 kilu mā 676.91. 'A ia 'oku kei tu'u pe lekooti ia ko iá ē, mālō Sea ko 'eku fehu'í ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io kapau te mou me'a hifo ki ai. Ko e totongi 'e he TBC 'a e pa'angá ni ki he'enau ngaahi ngāue kehe. Na'e 'ikai ko ha kongá ia 'o e poloseki na'e fakapa'anga 'e he nō. 'Oku lau eni ko e ngaahi fakamole ta'etotonu ko hono fakakātoa ko e 500000.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, neongo ko e me'a eni ia he ngaahi Pule'anga kimu'á ka 'oku fai e tokanga ia ki heni Sea he ko e 'uhingá kapau leva 'oku *ineligible* 'a e *amount* ko ení. Tonu ke fai e sio ia pe ko hai leva ia 'oku tonu ke totongi mo sio ki he nō. Ka ko e 'uhingá he 'e toki fai ha talanoa ki ai 'a e 'Atitá mo e me'á ki ha founga 'e 'unu atu ai ki mu'a.

'Oku 'ikai ko ha tuli tonuhia eni pe 'ikai ka ko e founga ngāue 'oku 'omai ko eni 'e he, tatau ai pe pe ko e Pule'anga 'o hai ka ko e ko e taimí ni he taimi ko ē 'oku mau 'i he Pule'anga ko ení 'e pau pe ke fai ha ngāue ke tokoni ke fakama'ala'ala mo fai hano *address* 'a e tau pehē vaeua miliona ko eni. Na'e 'asi na'e ngāue'aki ia ki ha ngaahi me'a 'oku 'ikai tonu fakatatau ki he tu'utu'uní. Pea fakatatau ki he alepau na'e fai ai mālō.

Lord Fakafanua: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u na'a lava tokoni tā fakafoki TBC nau nō ki he pule'anga 'aki 'enau fakamafola feme'a'aki Fale Alea

Lord Fakafanua: Ko e anga pe eni ia 'eku fakakaukau Sea koe'uhí na'e 'osi fokotu'u 'e he Fale Aleá 'a e 300000 ki he Pule'angá ke totongi'aki 'etau fakamafola leá. Na ko ha faingamālie eni ke fakamolemole'i 'e he Pule'angá 'a e mo'ua ko eni 'a e TBC ko e 500000 ka nau ha'u 'o fakamafola e feme'a'aki ko eni e Fale Aleá ta'etoe fiema'u ke totongi ha me'a.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele.

Lord Fakafanua: Ka ko e anga pe ia e fakakaukau Sea. Ko e fokotu'u atu pe ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá he ko ia 'okú ne hanga 'o tatakí e alea ko eni mo e TBC.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Ha’apai, na’e ‘osi ‘eku ta’ofi ‘a ‘Eua 11 ‘anenai ko e me’a he me’a kehe kae, me’a pe he lipooti ka ‘oku fakatokanga’i ‘oku mo’oni e Feitu’una. Mālie ‘aupito, ‘aupito ho’o me’a maí.

Lord Fakafanua: Sea ko ‘etau talanoa eni he mo’ua pea ‘oku mo’ua e kautaha ki he Pule’angá. Ko e tokoni pe ‘eni ke nau tā ‘enau mo’uá. Fakahoko ai pe feme’a’aki ko eni Fale Aleá he letiō, ko ia pe Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u ki’i tali atu pe Sea. Na’e mahu’inga foki hono ‘ohake e kaveinga ‘aneafi Sea. Pea na’e fai ai e fetalanoa’aki pea mo e *TBC*. Pea na’e fakahoko mai ia ‘oku lele ma’upe Letio ia ko ē *AM* he ‘oku nau mahu’inga’ia ke lele ia koe’uhí ‘oku a’u ki he feitu’u kotoa ‘i Tonga ní hē. Ka ko e fakahokó mai ia, na’e ‘i ai pe fo’i ‘aho ‘e 1 pe 2 na’e *clash* ai mo e feitu’u ‘e taha. Ka ‘oku ‘ikai ke toe hoko mai ki muí nim ai. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘oku tau ai ‘enau fu’u loli ‘i tu’á ko e ‘uhingá ‘oku nau *broadcast* ...

<010>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Palēmia: ... ma’u pē Sea. Ka ‘oku ‘osi ‘omai pē mo ‘enau mo’ua ‘anautolu. Hangē ko ē ko e me’a ‘a e Seá ka na’e ‘osi ‘omai pē ka ‘oku fai e talanoa ki ai. Ko e me’a eni ia ke tau sio he ‘atita’i ko eni ‘o e ngaahi ta’u ko eni ‘e ua pē tolu kimui pe kuo, na’e ‘osi fai ha ngāue ia fakatatau ki he *finding* ko eni mei he 2021 ko e ‘uhingá leva kae toki fai leva ha sio pe ko e hā e me’a ke fai ‘aki, pe ‘oku toe ha *amount* ke fai ha ngāue ki ai Sea.

‘A ia ko e lipooti vave atu pē mei he *TBC* na’e fakahoko maí, ‘oku nau ‘i heni ma’u pē he ‘aho kotoa. Ko e *AM* ko e *TV* ia, ko e me’a ia ‘a e Fale Aleá pe ‘e toki fai ha sio ke nau *connect* fakataha. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku ‘i ai e fanga ki’i me’a kehe, ‘e ‘i ai pē ha taimi pe ‘e, ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Feitu’una ka ‘ikai pea ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai pē Feitu’u na ia he ko ē ...

Mateni Tapueluelu: Mālō. Mālō ‘aupito Sea. Ko u ki’i kole fakavavevave pē ke fakama’ala’ala mai ki’i ‘isiu ko ení ‘Eiki Sea, na’e kau ia ‘i hono toloi mai ko ē kae ‘oua leva ke me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha?

Tokanga Tongatapu 4 ‘ikai ha fakamo’oni ‘i ai ‘inasi Pule’angá mei he ngaahi kautahá kau ai Lulutai *Airline*

Mateni Tapueluelu: Hā eni ‘i he peesi 22 fakafuofua ki he vaua ‘o e peesi ‘a ia ‘oku fekau’aki ‘eni mo e fanga ki’i ‘inasi iiki na’e kole pē ke fakama’ala’ala mai. ‘Aitemi fika uá ‘inasi iiki ē. ‘A ia ko e ngaahi ‘inasi ‘i he ngaahi kautaha, kau ai ‘a e Lulutai *Airline* ko e 13 miliona 5 kilu, ‘oku ‘ikai ha fakamo’oni ki ai pea ko e *comment* ko ē ‘a e ‘Atitá ‘i laló ‘oku te’eki ke solova e matavaivai mei he ‘atitá ‘o e ta’u kimu’á.

‘Oku ‘ikai ha fakamo’oni ‘oku ‘i ai ha ‘inasi ‘a e Pule’angá mei he ngaahi kautaha ko ‘ení, ‘oku ‘ikai fakamo’oni’i ‘e he ‘Atitá ‘oku kau ‘a e Pule’angá ‘i he ngaahi kautahá ni ‘o kau ai ‘a e Lulutai *Airlines*. ‘A ia ko e ‘uhinga pe au ‘e Sea ko e taimi ni ke tokoni mai ‘a e Eiki Minisitā mo e Pule’angá ‘o fakama’ala’ala mai.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga, tokoni mai. Ko e ki’i fo’i me’a ‘e ua ko ē na’a mau ‘osi fai e feme’a’aki ki ai he uike kuo’osí ia ‘a e *Air Pacific Ltd* mo e *Ocean Royal Shipping* ka ke me’a mai angé ‘i he Lulutai *Airlines*, 13 miliona.

Tali Pule’angá ki he tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4 fekau’aki mo ha ‘inasi Pule’anga he Lulutai

Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io. Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e fakataha ‘i he Komiti Kakató. Ko e lipooti ko eni ‘oku hā mai ‘i he ‘Atitá, ‘io ko e tu’unga ia na’e ‘i ai ‘a e me’a ko ē he taimi ko iá. Ko e fakamatala pē na’e ‘ikai ke ma’u he ‘Atitá ke ‘oangé ko e *certificate* ko e *shares certificate*. Ko e fakamatala ki he, ‘a hono ma’u ko ē ‘o ha fakatau ha *share* ha kautaha pea ‘oange e fo’i *certificate* ko iá.

‘A ia ‘oku natula tatau ē ia mo e *Air Pasifíki* pea mo e *Ocean Royal Shipping*. Ko e taimi ní Sea na’e feinga pē potungāué ia he ta’u kuo’osí ke fakakakato ‘a e tōnōnou ko iá ‘o lava ‘o fengae’aki mo e kautahá ‘o ‘omai ‘a e *certificate* ‘inasi pea ‘oku ‘osi ‘i he, pea ‘oku kau ia he fakamatala ‘oku ‘ave ki he ‘Atitá he ‘atita fakamatala ko eni he ta’u 2023. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki me’a mai Fakafofonga 4 Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: ‘A ia Sea ‘i hono ‘ai nounou ‘oku mahino pē ko e Kautaha Lulutai ko e kautaha ‘a e Pule’angá. ‘E ha’u ia he fakamatala hokó, ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau tali pē ki he lipooti ko eni ‘oku ‘ai ke ‘omai he ...

Eiki Palēmia: Tau nofo he 2021 pea mo e 19, taimi foki ia na’a mou Pule’anga ai Fakafofonga fika 4. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku ‘i ai pē mo e fanga ki’i ‘isiu kehe ka ko e ‘uhinga ko e taimí, tuku pē ki he Feitu’u na Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. ‘E ‘Eua 11, toe ‘i ai ha me’a ‘oku ke tokanga ki ai?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki’i me’a eni ia fekau’aki mo hoku vahefonuá. ‘I he peesi 38.

Sea Komiti Kakato: Peesi 38.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘i he kongá pē ko ē ki laló ‘oku ki’i puputu’u ‘eku fakakaukáu ‘oku hangē kiate au ne, ko e iku’angá ne si’i tuli ai ‘a e motu’a faifatongia. Ka ko e ‘ai pē ke, ko e hā ‘a e puipuitu’a ‘o e me’a na’e hokó. ‘Oku ...

Sea Komiti Kakato: Kongá fē ia?

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e, ko ia pē, ko e kongá E.

Sea Komiti Kakato: Ngāue faka, ngaue'aki, 'ikai ha femahino'aki. 'Oku 'i ai e kongā ua, kongā tolu, kongā fā, 'i ai e kongā A 'a ua, kongā A 'a tolu.

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e kongā pē ko eni E kongā E.

Sea Komiti Kakato: Kongā E.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'I he 3, 2, 3 pe 4?

Taniela Fusimālohi: Fika 4 E.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai faipau ki he fokotu'utu'ú na'e kole mei he tokotaha taautaha 'i he va'a 'i 'Euá ha Tokonaki 'o e ha'unga mahu'inga pa'anga 'e 5000 'i he faka'ali'ali ngoué. 'I he feinga ki hono totongi fakafoki na'e 'oatu ai 'e he, 'e U, UIC kimu'a 'a e palau fo'ou laiseni P 2016 ...

<002>

Taimi: 1615-1620

Sea Komiti Kakato: ... ki he kautaha taautaha ko e totongi fakafoki ia 'o e mo'ua. Ngaahi fokotu'u, ke ta'ofi 'aupito 'a e founga ngāue ko ia. Hā leva 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e Feitu'u na.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko 'eku hoha'a 'aku ia ko e tu'unga ko ē na'e 'i ai he 'oku 'ikai ke u mahino'i lelei ka ko 'eku mahino'i ne 'i ai 'a e fakamatala 'a e 'ofisa ne si'i iku 'o tuku ia ki tu'a 'e he PSC, pea u toki ma'u teputepeu 'a e fakamatala 'a ia ko eni ia kuo ha'u ko eni 'i he lipooti ko ē 'a e 'atita.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki tuku pē ka u 'oatu 'a e ki'i tali ko eni he ko au na'a ku 'i he fatongia ko eni ē. 'Oku ou kole atu mu'a ke ke fakatatali ia na'a 'oku 'ave ki he Fakamaau'anga, 'a e tokotaha ko eni ē pea 'oku te'eki ai ke mahino mai pē 'oku fai 'a e hopo pē 'oku 'ikai ke fai 'a e hopo ko ia, he koe'uhi he ko e fo'i faihala eni ia 'a e tokotaha ko eni 'a e Pule ko ia 'o 'Eua.

'Oku ou lave'i pē 'e au pea 'oku 'ikai ke u fie lave hingoā ki ai, ka 'oku fu'u pelepelengesi 'aupito. Taimi ko ē na'e fetongi atu ai, 'o 'alu atu 'a e fefine kae si'i ha'u 'a e tokotaha ko ia 'o toki 'ilo he'ene ha'u 'o hoko ko e taki 'o e *division* ko eni 'e taha 'i he potungāue, pea fai ai 'a e tu'utu'uni ko eni.

'A ia 'oku mahino, 'oku kole mai 'a e 'atita 'oua 'e toe fai 'a e founga ko ia, ka 'oku 'ikai ke u fie talanoa ki he 'elemēniti 'o e me'a mo'oni ko ia. Ka 'i he taimi ia 'o e motu'a ni, 'oku ou kole atu mu'a ke 'oua te tau toe fai ha feme'a'aki ki ai. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku toe tokanga ki ai 'a e Feitu'u na.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'ikai ko 'eku 'ohake pē Sea koe'uhi ko e, 'oku ou tui pē na'e fai pē 'i he loto, loto mo'oni pē, ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ‘oku ou kole atu ke tuku he kapau te u fakamatala atu te ke toki me’a ki he tu’unga na’e makatu’unga ai ‘a e faitu’utu’uni na’e fai ‘e he *CEO* mo e motu’a ni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko ‘eku faka’osi Sea, ko e peesi 116, Poate Veve ‘oku hā mai heni ‘a e hanu ‘a e Poate Veve ‘i he to’o ‘a e pa’anga ‘e 15 ko e veve ‘e he Poate ‘Uhila, pea ‘ikai ke ‘oange ‘a e, ‘oange kakato kae hangē ‘oku ‘oange fakakongokonga, ‘a ia ko e peesi 116. Koe’uhi ‘oku ongo’i ‘e he kakai ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Tui kote.

Taniela Fusimālohi: Ko ia palakalafi fakamuimui taha ...

Sea Komiti Kakato: Tui kote, tau liliu ‘o Fale Alea ē.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga, Lord Faka’afanua)

‘Eiki Sea: Hou’eiki fakamālō atu he ngāue ‘i he ‘aho ni, toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

Kelesi – Tutuku – Taimi 400 efiāfi.

<005>